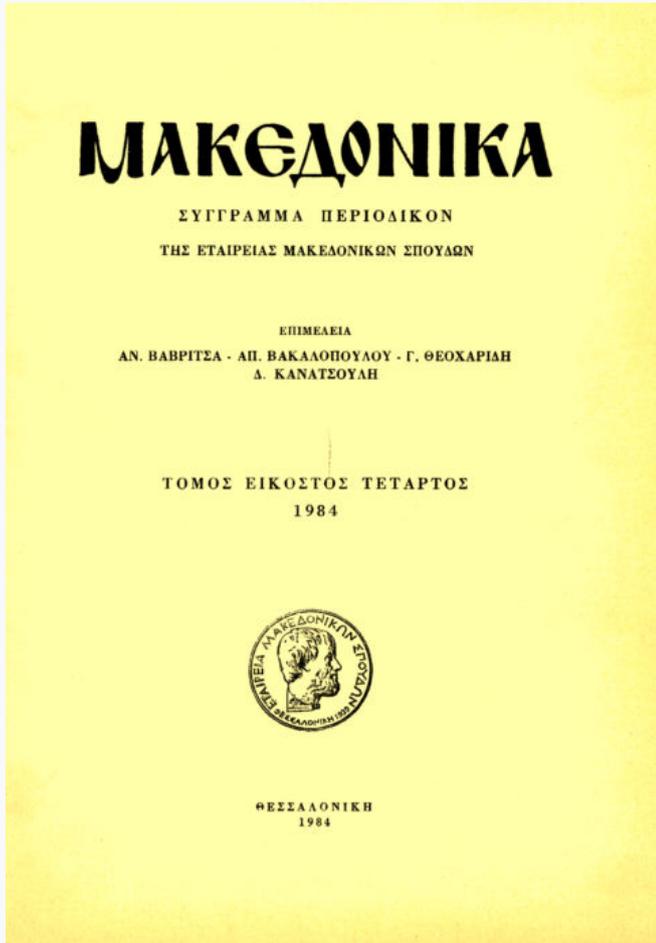

Μακεδονικά

Τόμ. 24, Αρ. 1 (1984)

Θωράκιο βυζαντινής σαρκοφάγου από τη Ζίχνα

N. K. Μουτσόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.260](https://doi.org/10.12681/makedonika.260)

Copyright © 2014, N. K. Μουτσόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουτσόπουλος Ν. Κ. (1984). Θωράκιο βυζαντινής σαρκοφάγου από τη Ζίχνα. *Μακεδονικά*, 24(1), 1-35.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.260>

ΘΩΡΑΚΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΖΙΧΝΑ

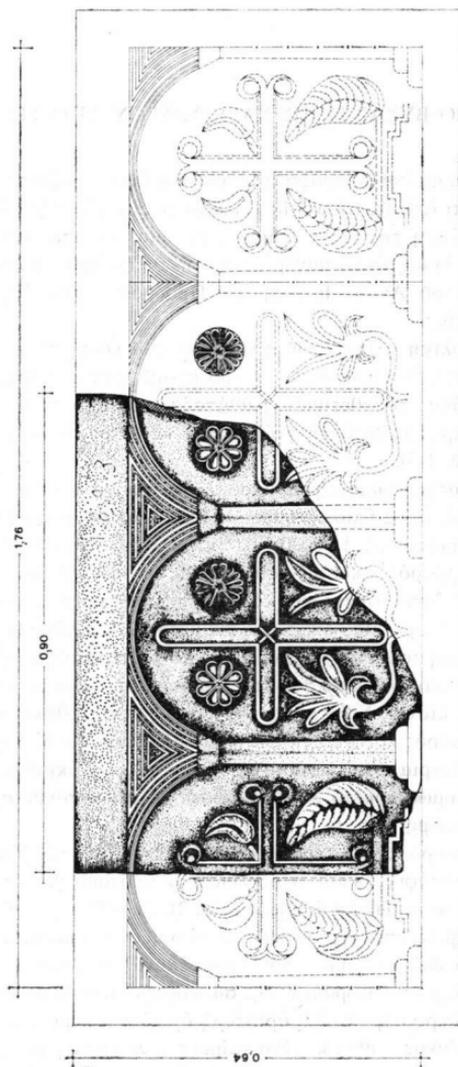
Στή ΒΑ πλαγιά που δεσπόζει στο φυσικά όχυρο βυζαντινό οικισμό της Ζίχνας, απέναντι από τα τελευταία λείψανα των τειχών της πόλεως, που σήμερα ελάχιστα ίχνη της είναι ευδιάκριτα, βρίσκεται περιφραγμένη με ένα μεταγενέστερο λιθόχτιστο μανδρότοιχο ή ξυλόστεγη τρικλιτη μεταβυζαντινή βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, των έσχατων χρόνων της τουρκοκρατίας.

Στην ανατολική πλευρά του προαυλίου του ναού, σε μικρή απόσταση από τη ΝΑ γωνία, ανάμεσα σε ένα σωρό στοιβαγμένες πέτρες, βρήκαμε ένα τμήμα μιάς πλάκας τοποθετημένης ανάποδα, που από το θέμα που κοσμεί την όψη της πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να άνηκε άλλοτε σε βυζαντινή σαρκοφάγο (πίν. 1-3).

Η γκρίζα άβεστολιθική μαρμαρόπλακα έχει διαστάσεις 0,90×0,64 και πάχος 0,07 μ. καί, όπως ύπολογίσαμε, αποτελεί θραύσμα ενός θωρακίου που πιθανόν είχε διαστάσεις 1,90×0,70 (είκ. 1). Το ανάγλυφο στην επιφάνεια της γκρίζας μαρμαρόπλακας δεν είναι βαθύ, αλλά είναι καλά σχεδιασμένο και με ακρίβεια εκτελεσμένο. Ο καλλιτέχνης θεληματικά, όπου κρίνει, εγκαταλείπει τη συμμετρία, όπως στα συμμετρικά φυλλώματα που ξεφυτρώνουν από τη βάση του σταυρού κάτω από το δεύτερο τόξο (πίν. 3).

Το θέμα του είναι αρκετά γνωστό· μία σειρά σταυροί κάτω από τόξα που στηρίζονται σε κίονια. Στο τμήμα της πλάκας που σώθηκε διακρίνεται καθαρά ο ένας σταυρός που από τη βάση του βλασταίνουν οι δύο μίσχοι με τα πολύφυλλα κλωνάρια. Από το άριστερο θέμα σφάζεται ακριβώς ο μισός σταυρός, που είναι όμως αρκετό λείψανο, ώστε να μπορούμε σχεδιαστικά να τον συμπληρώσουμε (είκ. 1).

Από το σταυρό αυτό φυτρώνουν συμμετρικά από τη βάση του δύο κυπαρίσσια ή φοινικόφυλλα που στρεβλώνονται απότομα για να μπορέσουν να στραφούν προς τα κατώτερα διάχωρα (πίν. 2). Δύο άλλα μικρότερα ξεφυτρώνουν από τα σημεία όπου συναντιούνται οι οριζόντιες κεραίες με τον κάθετο άξονα. Από το δεξιό σταυρό, που είναι επανάληψη του κεντρικού (όπως φαίνεται στο τμήμα του θωρακίου της σαρκοφάγου), σφάζεται ένα πολύ μικρό τμήμα, στο ανώτερο άκρο του· ή άριστερη οριζόντια κεραία του σταυρού και ο άριστερός ρόδακας, καθώς και ένα τμήμα του λογχόμορφου φύλλου από το

Εικ. 1. Γραμική έπιθετική αποκατάσταση (συμπλήρωση) της σακοφόρου της Ζίχρας.

ἀνθέμιο (πίν. 1). Τὰ λείψανα αὐτὰ εἶναι ἱκανὰ ὅμως γιὰ μιὰ σχεδιαστικὴ συμπλήρωση τῆς ὄψεως τοῦ θωρακίου (εἰκ. 1).

Οἱ διαστάσεις τοῦ τμήματος ποὺ σώθηκε καὶ ἡ ἔλλειψη συμμετρίας στὰ θέματα τῶν σταυρῶν ποὺ ἀπεικονίζονται κάτω ἀπὸ τὰ τόξα μᾶς ὁδήγησε στὴν πρόταση ποὺ σχεδιάσαμε καὶ ὅπου δεξιὰ προσθέτουμε ἓνα τέταρτο τόξο ὅπου ἐπαναλαμβάνουμε τὴ μορφή τοῦ ἀριστεροῦ σταυροῦ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε μιὰ (λογικὴ) συμμετρία, ἂν καὶ στὶς βυζαντινὲς σαρκοφάγους ὄχι πάντοτε ἀπαραίτητη (εἰκ. 1).

Ἐνας ἄλλος λόγος, ἐπίσης, ποὺ συμβάλλει στὴν ὑπόθεσή μας εἶναι καὶ τὸ μήκος. Γιὰ ἓνα θωράκιο μᾶς σαρκοφάγου θὰ ἦταν ἀνεπαρκὴς ἡ διάσταση, ἔστω καὶ συμπληρωμένης τῆς πλάκας μὲ μονάχα τρία τόξα. Ἀντίθετα εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἡ διάσταση 1,90, ποὺ μποροῦσε ἄλλωστε νὰ μεγαλώσει μὲ μιὰ κατάλληλη αὔξηση τῶν περιθωρίων¹.

Οἱ ὄψεις ἰδίως τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων ἠομοῦνται συχνὰ μὲ τόξα, ἄλλοτε μοναδικά, στὸν ἄξονα, ὅπως στὸ παράδειγμα τῆς λάρνακας ποὺ βρισκεται στὸ προαύλιο τῆς Μονῆς Πετράκη στὴν Ἀθήνα, χωρὶς ἄλλη διακόσμηση², ἢ ποὺ συνοδεύεται καὶ μὲ ἄλλες διακοσμήσεις, ὅπως στὸ θραῦσμα σαρκοφάγου ποὺ σώζεται στὸ ναὸ τῆς Ἐπισκοπῆς στὸν Ἄνω Βόλο³.

Ἄλλοτε τὰ τόξα εἶναι τρία στὴ σειρὰ (τοξοστοιχία), ὅπως στὸ θωράκιο τῆς ὄψεως τῆς σαρκοφάγου στὴ Μητρόπολη τῆς Ἄρτας, ποὺ ἄλλοτε ἀνῆκε στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν⁴, ἢ στὴ σαρκοφάγο στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὴ Δέσιανη⁵, ἢ στὰ θραῦσματα σαρκοφάγου ποὺ σώζονται στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης⁶, ἢ ὅπως στὶς ψευ-

1. Συνήθως τὸ πλάτος τῶν σαρκοφάγων εἶναι γύρω στὰ δύο μέτρα. Πρβλ. Ἄναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ παρά τῆν Ἄρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, Α.Β.Μ.Ε.(=«Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος»), Β' (1936) 36.

2. Θεοχάρης Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιας πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 79, πίν. 56. Πρβλ. καὶ τὴν ψευδοσαρκοφάγο ἀρ. 51 σὲ ἀρκοσόλιο στὴ μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Δερβενιοῦσσι, Θ. Παζαράς, ὁ.π., σ. 76, καὶ σχ. 17, σ. 313, πίν. 51. Σὲ σαρκοφάγο, ἐπίσης, στὴν Ἁγία Τριάδα Κριεζώτη στὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας (Α. Grabar, Sculptures Byzantines (=Sculptures Byzantines du Moyen Age), II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976, ἀρ. 158 (σ. 151), πίν. CXXXII), σὲ σαρκοφάγο σὲ ἀρκοσόλιο στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ Κιθιῶρων (Α. Grabar, Sculptures Byzantines, II, ὁ.π., πίν. CXXXIIa) καὶ ἄλλοι.

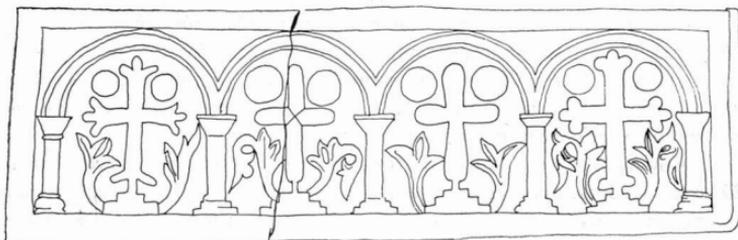
3. Θεοχάρης Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 34.

4. Ἄναστασιος Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., ὁ.π., Β' (1936) 35, εἰκ. 31.

5. Ν.Ι. Γιαννόπουλος, Ἐρευναὶ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἁγιάς Δέσιανης (=Βεσαίνης) καὶ Βαθόρρεμα, Ε.Ε.Β.Σ. (=«Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν») ΣΤ' (1940) 371, εἰκ. 1.

6. Γεώργιος Α. Σωτηρίου καὶ Μαρία Γ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. 58a, β.

δοσαρκοφάγους άρ. 8 και 9 τών τουρκικών λουτρών τής Βέροιας¹, ή στήν άλλη, στήν αλή του Βουλευτικού στο Ναύπλιο², ή τέσσερα στή σειρά, έπωσ στή σαρκοφάγο που σώζεται στο Σαράι τής Α. Θράκης και χρησιμεύει ώσ ποτίστρα (γούρνα) μιās βρύσης³, ή στήν πλάκα που βρισκόταν άλλοτε στήν Άγία Σοφία και σήμερα στο προαύλιο τής Ροτόντας του Άγιου Γεωργίου στή Θεσσαλονίκη⁴ (είκ. 2, πίν. 4), ή στή λαρνακα του Όσιου Χριστοδούλου στή Μονή τής Πάτμου⁵, ή περισσότερα, όπως στο θωράκιο τής σαρκοφάγου

Είκ. 2. Άνάγλωφο που βρέθηκε από το Μαρ. Καλλιγά στήν Άγία Σοφία τής Θεσσαλονίκης. Σήμερα στή Συλλογή τής Ροτόντας (άρ. ευρ. ΑΓ 236).

«τών κτητόρων» σε άρκοσόλιο τής νότιας πλευράς του Μεσονεκτικού στήν Ί. Μ. Βατοπεδίου (πίν. 5,α) στο Άγιον Όρος (δπου υπάρχουν τρία τόξα και δύο μισά), ή όπως σε λάρνακα στήν Άγία Σοφία στο Κίεβο⁶.

1. Θεοχάρης Παζαράς, Άνάγλωφες σαρκοφάγοι, δ.π., άρ. 8, σ. 35, πίν. 7β, άρ. 9, σ. 36, πίν. 8.

2. Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., άρ. 62, σ. 85, πίν. 62.

3. Semavi Eyice et Nicole Thierry, Le monastère et la source Sainte de Mídye en Thrace Turque, «Cahiers Archéologiques» XX (1970) 48, είκ. 2, Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q. (=«Römische Quartalschrift»), 1970, σ. 160, Tafel 5b.

4. Μαρ. Καλλιγάς, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, σ. 60, πίν. VIII, Abb. 16.

5. Άναστ. Κ. Όρλάνδος, Η άρχιτεκτονική και αί βυζαντιναι τοιχογραφιαί τής Μονής Θεολόγου Πάτμου, έν Άθήναις 1970, σ. 89, είκ. 68, σ. 90, είκ. 69.

6. Α. Grabar, Sculptures Byzantines, II, σ. 86, πίν. LVIIIb. Πρβλ. επίσης May Vieillard-Troiekouroff, βιβλιοκρισία στήν έργασία τών: Gaetano Panazza et Tagliaferri, La diocesi di Brescia, Colette Dufour-Bozzo, La diocesi di Genova, Mario Rotili, La diocesi di Benevento, στο «Corpus della scultura altomedievale», t. III, IV, V, Spolète, Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, 1966, «Cahiers Archéologiques», XVIII (1968) 265, είκ. 2. St. Maslev, Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža köj, B.Z. (=«Byzantinische Zeitschrift»), 51 (1958) 113. Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q. 1970, σ. 168, είκ. 4, ή στή σαρκοφάγο που σώζεται στο καθολικό τής αγιορείτικης Μονής του Βατοπεδίου, Otto Feld, δ.π., R.Q., 1970, σ. 165.

Τὰ κολονάκια πού στηρίζουν τὰ ποικιλόμορφα τόξα στὶς βυζαντινὲς σαρκοφάγους ἄλλοτε ἔχουν ἄλλὰ «λεβητοειδῆ» κιονόκρανα², ἄλλοτε πλουσιότερα «κορινθιάζοντα»³. Κάποτε στηρίζονται σὲ βάσεις ἄπλες (πλίνθους), ἄλλοτε, πιὸ συχνά, σὲ διπλές, μὲ ὑποτυπώδη ἰωνίζουσα διαμόρφωση⁴. Σὲ ὀρισμένα παραδείγματα, τὰ ἀρχαιότερα μάλιστα, οἱ διπλὲς ἐπάλληλες πλίνθοι εἶναι ὑπερβολικὰ ἀπλοποιημένες, χωρὶς κανένα εἶδος καμπύλης ἢ κυμάτια⁴.

Τὰ κίονια ἄλλοτε εἶναι ἄπλά, μονὰ, ἀρράβδωτα, ὅπως τῆς Ζίχνας⁵, ἄλ-

1. Ὅπως αὐτὸ τῆς Ζίχνας, ἢ ὅπως διακρίνουμε στὰ θραύσματα θωρακίων βυζαντινῆς σαρκοφάγου στὸν Ἅγιο Δημήτριο τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μαρ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δ.π., πίν., 58α, β), ἢ ἡ σαρκοφάγος στὸ Σαράι τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης (Sema vi Eyice-Nicole Thierry, Le monastère et la Source Saint de Midye en Thrace Turque, δ.π., σ. 48, εἰκ. 2), ἢ μᾶς ἄλλης σαρκοφάγου στὴ συλλογὴ τῆς Ροτόντας (ἀρ. εὔρετ. ΑΓ 252) (Θεοχ. Παζαράς, Κατάλογος χριστιανικῶν ἀναγλύφων πλακῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μὲ ζωομόρφους παραστάσεις, «Βυζαντινά», 9, 1977, 57, εἰκ. 3, πίν. XIII, 23), ἢ τῆς ἄλλης πού εἶχε βρεθεῖ στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σήμερα φυλάσσεται στὴ Ροτόντα (Mar. Kalligas, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII), ἢ τῆς Δέσιανης (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 29β), ἢ αὐτῆς πού ὑπάρχει στὸ Μπεζιτσένι τῶν Σερρών (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 6α), ἢ καὶ ἐκεῖνες πού φυλάσσονται στὰ τουρκικὰ λουτρά τῆς Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 8) καὶ ἄλλες.

2. Ὅπως στὴν ψευδοσαρκοφάγο (ΑΓ 252) τῆς συλλογῆς τῆς Ροτόντας (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 16), ἢ στὴ σαρκοφάγο τῆς συλλογῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) στὶς Σέρρες (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71), ἢ ἐκεῖνης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πορταριά τοῦ Πηλίου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α), ἢ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Νικολάου Βαλτζέρη πού βρέθηκε στὸ Λουτρό Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ φυλάσσεται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 79β), ἢ σ' ἐκείνη πού φυλάσσεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βουλευτικοῦ στὸ Ναύπλιο (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 62), ἢ ἐκείνη τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 60β), ἢ τῆς Μονῆς Πεντέλης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 59), ἢ τῆς ψευδοσαρκοφάγου τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 7β), ἢ τῆς ἐντοιχισμένης σαρκοφάγου στὴ Μητρόπολη τῆς Ἄρτας (Α. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Β', σ. 35, εἰκ. 30).

3. Ὅπως τῆς Ζίχνας, τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Mar. Kalligas, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII), ἢ τῆς Παλαιῆς Μητροπόλεως Σερρών (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 71) ἢ τῆς Δέσιανης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 29β), ἢ τῆς Κρύπτης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 24β), ἢ τῆς Ὀλυμπιώτισσας Ἐλασσόνας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 30γ).

4. Ὅπως στὴ σαρκοφάγο τῶν κτητόρων τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἱ. Μ. Βατοπεδίου τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνα (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 15 καὶ σ. 226), ἢ ἐκείνης τῆς Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 19β), ἢ τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 14β), ἢ τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου (Α. Β. Μ. Ε. τ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 89, εἰκ. 68, σ. 90, εἰκ. 69), ἢ τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 70γ).

5. Ὅπως τὸ θραῦσμα σαρκοφάγου τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Ροτόντας (ΑΓ 252) (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 16), τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 9ου αἰῶνα (Θ. Παζαράς,

λοτε διπλά (δίδυμα)¹ και άλλοτε στη μέση του ύψους τους δένονται με τὸ γνωστὸ «ἄμμα τοῦ Ἑρακλέους»² (πίν. 5β, 6).

δ.π., σ. 213), ἢ ἡ γνωστὴ μας σαρκοφάγος ποὺ βρέθηκε στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ Μαρῖνο Καλλιγᾶ (Marinos Kalligas, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII, Abb. 16), ἢ ὅπως στὴν πλάκα σαρκοφάγου στὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας στὴ Δέσιανη (Ν. Ι. Γιαννόπουλος, Ε.Ε.Β.Σ., ΣΤ', 1940, 273, εἰκ. 1), ἢ στὴ σαρκοφάγος ποὺ βρίσκεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 6) ἢ στὴ σαρκοφάγος στὸ Σαράι τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης (Sema vi Eyice - Nicole Thierry, Le monastère et la Source Saint de Midye en Thrace Turquie, δ.π., σ. 48, εἰκ. 2, Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q., 1970, σ. 160, πίν. 5b). Σὲ σπανιότερες περιπτώσεις βλέπουμε νὰ συστρέφεται ὁ κορμὸς τους, ὅπως στὸ ἐπιστόλιο εἰκονοστασίου ἀπὸ τὴ Μίλιτο, ὅπου κάτω ἀπὸ τὰ τόξα ἀπεικονίζονται ἐναλλάξ διπλοὶ σταυροὶ καὶ κυρτισσὰ («Istanbuler Mitteilungen», 25, 1977, πίν., 37,1).

1. Ὅπως σὲ σαρκοφάγος στὴν Παλιὰ Μητρόπολη (βασιλικὴ Ἁγίων Θεοδώρων) στὶς Σέρρες (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 71), ἢ σὲ ψευδοσαρκοφάγος τῆς Ὀλυμπιάτισσας στὴν Ἐλασσόνα (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 31), ἢ τὴ γνωστὴ μας ἀπὸ τὸ Λουτρὸ Ἀλεξάνδρουπόλεως καὶ σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας (Θ. Παζαράς, δ.π., σ. 97β), ἢ τὸ Ὅσιον Χριστοδοῦλου στὸ Μοναστήρι τῆς Πάτμου (Α. Κ. Ὁρλιάνοσ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἀ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 89, εἰκ. 68), ἢ ἡ σαρκοφάγος τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Ἑρακλείου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 70γ), ἢ σὲ θραύσματα σαρκοφάγων στὸν Ἅγιον Δημήτριον Θεσσαλονίκης (Ρ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58α, β), ἢ σὲ θωράκιο τῆς φιάλης στὴ Μονὴ Μεγ. Λαύρας στὸ Ἅγιον Ὅρος.

2. Ὁ κόμβος (πλοχμός) ποὺ δημιουργεῖται μὲ δύο σχοινιά ποὺ συνδέονται, γνωστὸς ὡς «ἥρακλειος δεσμός» ἢ εἰδικότερα ὡς ἄμμα, εἶναι γνωστὸς δὲ ἀπεικονίσαι ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Πρβλ. Er n e s t S. W. H a w k i n s, Plaster and Stucco Cornices in Hagia Sophia Istanbul, «Actes du XII Congrès International d'Etudes Byzantines» (Ochride), t. III, Beograd 1964, σ. 134, εἰκ. 4. Λασκαρίνα Μπούρα, Δύο βυζαντινὰ μανουάλια ἀπὸ τὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, «Βυζαντινὰ» 5 (1973), πίν. 3α, 8α, β. Πρβλ. καὶ H. Hoffmann - P. Davidson, Greek Gold Jewellery from the Age of Alexander, Mainz 1965, σ. 13, εἰκ. 83-89. Δίδυμοι κιονίσκοι ποὺ συνδέονται μὲ κόμβο (verknöteten Doppelsäulen, ἢ Foliate knot) ἀπαντιοῦνται ἀρκετὰ παλιὰ, ὅπως σὲ θωράκιο τέμπλου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Μαγκούτη ποὺ ἐπιγραφῆ χρονολογεῖ τὸ 871 (Α. Συγγόπουλος, Ε.Μ.Μ.Ε. (=Ἐῤυρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος), τ. Α', σ. 20, εἰκ. 6α, τ. Β', σ. 85-87). Σὲ σαρκοφάγος τῆς Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19β). Στους δίδυμους κίονες ποὺ στηρίζουν τὸ ἐνα τὸξο σὲ θραῦσμα σαρκοφάγου ποὺ σώζεται στὴν κρήνη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 24β), σὲ σαρκοφάγος τῆς Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 14β), σὲ σαρκοφάγος ποὺ φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι Σερρῶν (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 72), σὲ θραύσματα σαρκοφάγων τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 60β, 78β, 79), στὴ σαρκοφάγος ποὺ βρίσκεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βουλευτικοῦ τοῦ Ναυπλίου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 62), σὲ σαρκοφάγος τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 7α), σὲ σαρκοφάγος τῆς Μητροπόλεως τῆς Ἄρτας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 40β) στὴν ψευδοσαρκοφάγος τῆς Μονῆς Πεντέλης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 59), στὴ σαρκοφάγος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ἀρ. εῤυρ. 1060, 1063/287α, β) (Θ. Παζαράς,

Όλοκληρώνοντας την τεκτονική περιγραφή του βασικού αρχιτεκτονικού στοιχείου, της τοξοστοιχίας, που υποδέχεται τους σταυρούς, θα ασχοληθούμε σε συντομία με τα τόξα (πρβλ. εικ. 14). Τα τόξα αυτά είναι συνήθως ημικυκλικά και σπανιότατα έχουν τή μορφή χαμηλωμένου τόξου, όπως στην περίπτωση του θωρακίου της σαρκοφάγου της Ζίχνας. Τα χαμηλωμένα τόξα είναι άρκετά σπάνια, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο της Παλιᾶς Μητροπόλεως τῶν Σερρών¹, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα², ή σε ένα θραύσμα ψευδοσαρκοφάγου στα τουρκικά λουτρά της Βέροιας (11ος-12ος αἰ.)³ ή τέλος στη γνωστή σαρκοφάγο που βρισκόταν ἄλλοτε ἐντοιχισμένη σε κρήνη στην Ἀχειροποίητο της Θεσσαλονίκης και σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Ἀθήνας⁴ και που χρονολογείται στα τέλη του 14ου αιώνα⁵.

Ἡ ἐπιφάνεια που σχηματίζουν τα χαμηλωμένα θριαμβευτικά τόξα είναι γημισμένη με παράλληλες ὁμόκεντρες καμπύλες που φθάνουν μέχρι τα κλει-

ῶ.π., «Βυζαντινά», 9, 1977, 68, εικ. 7, πίν. XVIII, 32). Ἐπίσης σε γλυπτό στο καθολικό της Μονῆς Βαρνάκοβας (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Μονὴ τῆς Βαρνάκοβας, Ἀθήναι 1922, σ. 31, εικ. 24, σ. 32). Στὸν Ὅσιο Λουκά (R. Schultze-S. Barnsley, The Monastery of St Luk of Stiris, London 1901, πίν. 25 και σ. 35, εικ. 28), στὸ εἰκονοστάσιο τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (G. Milliet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 44, 45, εικ. 3), σὲ ἀνάγλυφο τῆς Μονῆς Κλειστών στην Πάρνηθα (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, E.M.M.E., τ. Γ', σ. 210). Στὸ εἰκονοστάσιο τῆς Μονῆς Ἀκαταμαχίτου τῶν Μεγάλων Πυλῶν, Πορτα-Παναγιάς Θεσσαλίας (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E., τ. Α', 1935, σ. 8, εικ. 14), στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἁγίας Θεοδόρας στὴν Ἄρτα (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E., τ. Β', σ. 109, εικ. 4), σὲ γλυπτό ἐντοιχισμένο στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο, μετόχι τοῦ Ὁσίου Λουκά (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E., τ. Ζ', σ. 138, εικ. 6), στὸν Ὅσιο Λουκά στὸ Ἀλιβέρι (A. Grabar, Sculptures Byzantines, II, πίν. XXVIIId). Πλήθος ἀντιστοιχῶν παραδειγμάτων ὑπάρχει σὲ κιόνια εἰκονοστασίων (A.B.M.E., τ. Η', σ. 107, εικ. 2, σ. 65, εικ. 46, τ. Ε', σ. 12, εικ. 8, τ. Β', σ. 22, 23, εικ. 16, τ. Α', σ. 25, εικ. 14), στὸν Ταξιάρχη τῶν Καλυβίων τῆς Καρύστου (N. K. Μουτσόπουλος, Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον, A.E.M. (=Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν), Η', 1961, 27, εικ. 17, σ. 28). Πρβλ. και Μαρία Καμπούρη, Ἀνάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, «Ἀφιέρωμα στὴ Μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 106, και Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q. (1970) 162.

1. Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ῶ.π., πίν. 71 (ἀρ. 73, 1-2).

2. A. Grabar, Sculptures Byzantines, II, σ. 86 κ.έ.

3. Θεοχ. Παζαράς, ῶ.π., πίν. 73α, σ. 314.

4. «Известия» IV (1859) 28, εικ. 2. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, Ἀνάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ῶ.π., σ. 106, πίν. 1, σ. 103, σχ. 1.

5. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, ῶ.π., σ. 106, Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ῶ.π., σ. 257. Σὲ προηγούμενη μελέτη του ὁ Θεοχ. Παζαράς, «Βυζαντινά» 9 (1977) 67, τὴ χρονολογοῦσε στὸ 10ο αἶωνα.

διὰ τῶν τόξων ἐπαναλαμβανόμενες δημιουργοῦν τὴ γραμμικὴ διακόσμηση τῶν μετωπικῶν τόξων στὶς κεντρικὲς περιοχάς, ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, γιὰ διακοσμητικὲς ἀνάγκες· ἀνεστραμμένα τρίγωνα μὲ καμπύλες τὶς δύο πλευρὲς καὶ εὐθεῖες τὶς βάσεις (πίν. 2). Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς πληρώσεως μὲ παράλληλες αὐλακωτὲς γραμμὲς τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας εἶναι χαρακτηριστικὸ δείγμα ἀρχαιότητος καὶ μᾶς θυμίζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ φτερά σὲ ἓνα πουλὶ τοῦ ὑπέρθυρου T 188 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Θεσείου καὶ ποῦ χρονολογήθηκε στὸ 10ο αἰώνα¹. Τὴν ἴδια τεχνικὴ καὶ μορφολογία παρουσιάζει καὶ ἡ ἐπεξεργασία, τελειῶς γραμμικὴ, τῶν φτερῶν τῶν ὑδρόβιων πουλιῶν στὴ σαρκοφάγο ποῦ καλύπτει, σὲ δευτέρῃ χρήσῃ, τὸν τάφο τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν κόγχη τοῦ διακοσμητικοῦ τῆς ὁμώνυμης βασιλικῆς², ποῦ χρονολογεῖται τὴν ἴδια περίπου χρονικὴ περίοδο (τέλη 10ου αἰώνα)³.

Οἱ σαρκοφάγοι ὅπου τὰ τόξα τους στηρίζουν μονὰ κολονάκια χρονολογοῦνται ὅλες στὸν 11ο αἰώνα, ὅπως ἡ ψευδοσαρκοφάγος τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης (τέλη 11ου αἰώνα)⁴ (εἰκ. 2).

Ἡ σαρκοφάγος τῆς Δέσιανης χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα⁵, ἡ ἄλλη ποῦ φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρών στὸν 11ο αἰώνα⁶, ἡ ἄλλη τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Πορταριάς στὸ Πήλιο στὸν 11ο αἰώνα⁷, τῆς Ὀλυμπιάτισσας στὴν Ἐλασσόνα στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα⁸, ἐκείνη τῶν τούρκικων λουτρῶν τῆς Βέροιας (ἀρ. 82α-β) στὸν 11ο-12ο⁹, ἡ ἄλλη (ἀρ.

1. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ὁμάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Δ.Χ.Α.Ε. (=«Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»), περίοδος Δ', τόμος ΙΑ', 1982-1983, σ. 106, εἰκ. 12, σ. 107.

2. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίου Ἀχιλλεῖου Μικρῆς Πρέσπας, Π.Α.Ε. (=«Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας») 1967, σ. 55-69. Τοῦ Ἰδίου, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Δευτέρα (1966) καὶ τρίτη (1967) περίοδος ἐργασιῶν, Ε.Ε.Π.Σ. Α.Π.Θ. («=Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελεῖου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης»), Δ' (1969-1970) 158-192, πίν. 47, 48. Πρβλ. A. Grabar, La sculpture byzantine au Moyen Age, Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Compte Rendus des séances de l'année 1971, σ. 748, τοῦ Ἰδίου, Sculptures Byzantines, II, πίν. XXXVI-XXXVII, Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 13, σ. 41, 219.

3. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Πρώτη περίοδος ἐργασιῶν καθαρισμοῦ (1965), Ε.Ε.Π.Σ.Α.Π.Θ. Β' (1965-1966), πίν. 29, 1.

4. Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., σ. 224.

5. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 276.

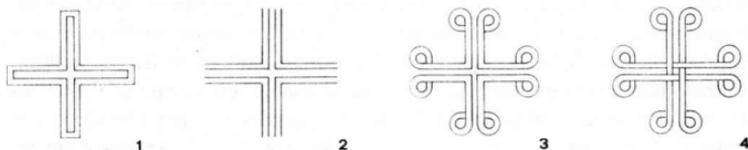
6. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 226.

7. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 224, 225.

8. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 221.

9. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 233.

εὐρ. 83) τὴν ἴδια ἐποχὴ¹ καὶ ἐκείνη στὸ Σαράι τῆς Ἀνατολικῆς Θωράκης², ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ τὴ σαρκοφάγου τοῦ Λουτροῦ τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως (σήμερα βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας)³, ὅπὸ ἐπιγραφῆ⁴ τὸ 1069.

Εἰκ. 3. Πρόταση ἐρμηνείας τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἐξελιξέως τοῦ πρώτου σταυροῦ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας (πρὸβλ. εἰκ. 1 καὶ πίν. 1, 2).

Στοὺς χώρους κάτω ἀπὸ τὰ τόξα, ἄλλοτε τοποθετοῦνται σταυροί⁵, ἄλλοτε δέντρα ἢ φυτὰ⁶, ἄλλοτε ἐναλλάξ δέντρα (κυπαρίσσια) καὶ σταυ-

1. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 76, σ. 231.

2. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, δ.π., σ. 160, πίν. 5b.

3. Θε. Παζαράς, δ.π., πίν. 79β.

4. St. Maslev, *Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kôj*, B. Z. 51 (1958) 114-115, πίν. XII.

5. Ὅπως στὴν ψευδοσαρκοφάγου τῆς Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19, β), ἢ ὅπως στὴ σαρκοφάγου τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου στὴ Μονὴ Θεολόγου Πάτμου (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάβδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, δ.π., σ. 89, εἰκ. 68) καὶ οἱ δύο ἔργα τοῦ 11ου αἰώνα. Οἱ σταυροὶ ὁμοῦς συνηθέστερα, κάτω ἀπὸ τὶς ἀψίδες, συνοδεύονται, ὅπως στὴ σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, καὶ ἀπὸ κυπαρίσσια καὶ ἄλλα φυτὰ ἢ ἄνθινους πλοχμούς καὶ κλιματίδες, ὅπως στὰ θραύσματα τῶν σαρκοφάγων ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφές στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μαρία Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58α, β), ἢ ὅπως στὴ σαρκοφάγου ποὺ βρέθηκε στὴν Ἁγία Σοφίᾳ τῆς Θεσσαλονίκης (Marinos Kalligas, δ.π., πίν. VIII, εἰκ. 16), ἢ ὅπως στὴ σαρκοφάγου ΑΓ 252 τοῦ Μουσείου τῆς Ροτόντας στὴ Θεσσαλονικὴ (Θεοχ. Παζαράς, Ἀβυζαντινὸν 9, 1977, 57, 23, εἰκ. 3), ἢ τῆς Δέσιανης (Ν. Ἰ. Γιαννῶπουλος, δ.π., Ε.Ε.Β.Σ., ΙΣΤ', 1940, 273, εἰκ. 1), ἢ στὴ σαρκοφάγου τῆς Α. Θωράκης (Σαράι) (Semavi Eyice, Nicole Thierry, δ.π., σ. 48, εἰκ. 2), ἢ στὴ σαρκοφάγου τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως Σερρών (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71), ἢ ἐκείνης στὸν Ἅγιο Νικόλαο Πορταριάς στὸ Πήλιο (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32), ἢ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 70γ), ἢ καὶ μὲ διπλοὺς σταυροὺς (Σταυρώσεως καὶ Ἀναστάσεως) καὶ φυτὰ, ὅπως τῆς Ὀλυμπιάτισσας στὴν Ἐλασσόνα (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 31), τῆς Μεγίστης Λαύρας στὸν Ἄθω (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 14β), ποὺ οἱ περισσότερες ἀνήκουν στὸν 11ο αἰώνα.

6. Ὅπως σὲ ἐπιστολίαι τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάβδος, Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Σμύρνης, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, 149, εἰκ. 22, 24 (ἀρ. 25), 25 (ἀρ. 30, 31), ἢ σὲ ἐπιστολίαι τέμπλου τῆς Χριστιανικῆς Μεσσήνης (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάβδος, Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης, Α.Β.Μ.Ε., ΙΑ', 1969, 99, εἰκ.

ροί¹ ή και με έναλλάξ φυτά ή άνθημα, σταυρούς ή διακοσμητικά ή συμβολικά σχήματα², πτηνά ή και ζώα³. Οί μορφές τών σταυρών είναι ποικίλες και καθορίζονται από τις καλλιτεχνικές τάσεις, τις αντιλήψεις και πεποιθήσεις κάθε εποχής. Δέν είναι βέβαια δυνατόν ούτε να σκιαγραφήσει κανείς το πρόβλημα σε μιá παρόμοια έργασία, πού οί στόχοι της είναι ιδιαίτερα περιορισμένοι, αλλά και γενικότερα είναι ένα πολύ μεγάλο, ένα άπέραντο θέμα, πού συνήθως τό άποφεύγουν οί έρευνητές από φόβο μήπως παραλείψουν κάποιες ιδιομορφίες στη μορφολογία και την τυπολογία τής εξέλιξως του σταυρού ή άγνοήσουν κάποιες τοπικές ιδιορρυθμίες σε άπομακρυσμένες περιοχές. Τόν ίδιο κίνδυνο δέν είναι δυνατόν να άποφύγει άκόμα και ένας πού προσπαθεί να μελετήσει την εξέλιξη και μιás συγκεκριμένης παραλλαγής τής σταυρικής μορφολογίας, όπως συμβαίνει στη δική μας περίπτωση.

Άρχίζοντας την εξέτασή μας άπό τόν πρώτο σταυρό πού οί κεραίες του διαχάζονται στις άκρες και συστρέφονται, παρατηρούμε ότι θεωρητικά είναι δυνατόν ή μορφή του να προέρχεται από ένα συμμετρικό σταυρό με περιθώρια, πού πλαισιώνεται δηλαδή με ταινία και πού σε κάποιο στάδιο εξέλιξως οί άκρες του άποχωρίζονται και συστρέφονται πρós τά έξω (εικ. 3).

15). Σε κοσμητές εικονοστασιών τό θέμα αυτό είναι ιδιαίτερα άγαπητό, όπως στη Μάνη (Άγ. Θεόδωρος Μπάμπικα, Άγ. Γεώργιος κοντά στο Μπρίκι, Άγ. Ίωάννης Κέριας, Κοιμησιος στην Παγκέα κ.ά.) (Ν. Β. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Νικήτας Μαρμαράς, «Δωδώνη», Α', 1974, πίν. I, IV, V, IXβ, XV, XVI) και άλλου, όπως τόν Έλκόμονο Μονεμβασίας (Maria Panayotidi, «Monemvasia», Alte Kirchen und Klöster Griechenlands. Ein Begleiter zu dem byzantinischen Stätten, Köln 1978, σ. 196.

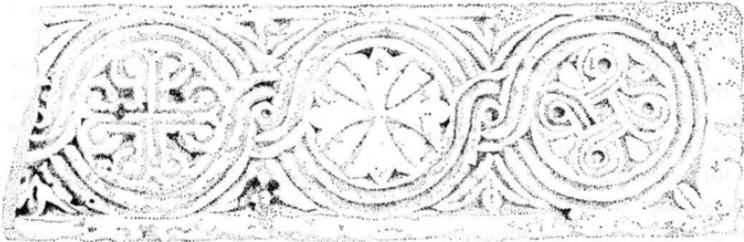
1. Όπως στη σαρκοφάγο τής Μεγάλης πριγκίπισσας Όλγας στην Άγία Σοφία του Κιέβου (O l e x a P o w s t e n k o, The Cathedral of St. Sophie in Kiev, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», III-IV, 1954, 108, και «Cahiers Archéologiques», δ.π., XVIII, 1968, fig. 2), ή στο θωράκιο τής φιάλης στη Μεγίστη Λαύρα ή στά γλυπτά του Μουσείου τής Σμύρνης (A. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, Pl. XIIIa), ή όπως σε θραύσμα έπιστύλιου τέμπλου από τη Μίλητο, όπου όμως έδώ οί σταυροί είναι διπλοί (Deutsches Archäologisches Institut, «dstanbuler Mitteilungen», Tübingen, 25, 1975, πίν. 37, 1). Σε όρισμένα παραδείγματα ο φυλλοφόρος σταυρός περιορίζεται κάτω άπό τό κεντρικό τόξο και στά άλλα συμμετρικά τοποθετούνται κυπαρίσσια, όπως στη σαρκοφάγο του Άγίου Άθανασίου στη Μονή τής Μεγ. Λαύρας του Άγίου Όρους (Θ. Παζαρής, «Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 15, Otto Feld, δ.π., R.Q., 1970, σ. 165).

2. Όπως σε γλυπτό έπιστύλιο του Άρχαιολογικού Μουσείου τής Σμύρνης (Α. Κ. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου τής Σμύρνης, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, 147, εικ. 21, σ. 149, εικ. 23, A. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, Pl. XII, a, b).

3. Όπως στην ψευδοσαρκοφάγο του Άρχαιολογικού Μουσείου τής Άρχαίας Κορίνθου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 60β), ή στη Μονή Πεντέλης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 59), ή στις ψευδοσαρκοφάγους τών τουρκικών λουτρών τής Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 7α, β), ή όπως στη σαρκοφάγο του Βυζαντινού Μουσείου τής Αθήνας (άρ. εύρετ. 1060, 1063, 1287α, β) (Θ. Παζαράς, «Βυζαντινά», 9, 1977, πίν. XVIII, 32).

Ἡ μορφή αὐτῆ τοῦ σταυροῦ εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα σὲ γλυπτό ὑπέρθυρο τῆς Συλλογῆς Θησείου ποῦ φυλάσσεται σήμερα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθῆνας (Τ 988)¹.

Ἐνας ἄλλος παρόμοιος σταυρὸς σὲ ἄλλο ὑπέρθυρο (Τ 997-8) ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια Συλλογὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ στὸ 10ο αἰώνα². Παρόμοιος ἐπίσης σταυρὸς μέσα σὲ πλοχμὸ ὑπάρχει σὲ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου στὸν Κιθαιρώνα (εἰκ. 4), στὸν Ἅγιο Ἐλευθέριο (Γοργοεπήκοο) τῆς

Εἰκ. 4. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Κιθαιρώνα.

Ἀθῆνας (πίν. 7α), στὴν Ἐπισκοπὴ Βόλου (πίν. 7β), σὲ σαρκοφάγο ποῦ ἐκτίθεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσεῖου τῆς Ἀθῆνας (πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτήριο), σὲ ὑπέρθυρα τῆς Συλλογῆς Θησείου ποῦ ἐκτίθενται στὴν αὐλὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσεῖου τῆς Ἀθῆνας (ἄ.ἄ. 490, 498, 1014) καὶ ἄλλο μὲ ἄ.ἄ. 1771 (ἄγνωστης προέλευσης), ὅπως καὶ στὰ μὲ ἄ.ἄ.: 1256, 1251, 534, 1249, καὶ τὸ 1337 (9ου-10ου αἰώνα) ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, σ' ἄλλο ἓνα μὲ ἄ.ἄ. 918 σὲ ἐπίκρανο³ καὶ σ' ἄλλο (Τ 498) ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Θησείου καὶ ποῦ χρονολογεῖται στὸν 9ο αἰώνα⁴.

Ὅπως ἀναφέραμε καὶ πιὸ πάνω, ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ σταυροῦ κοσμεῖ πολλὰ ἀνάγλυφα ποῦ ὑπάρχουν στὴ Συλλογὴ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου

1. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ὁμάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσεῖου, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΙΑ', 1982-83, σ. 101, εἰκ. 4, σ. 106.

2. Ὁ.π., σ. 102, εἰκ. 6, σ. 107.

3. Πρβλ. καὶ Fulvio Zuliani, I marmi di San Marco. Alto Medioevo 2. Venezia, σ. 174, εἰκ. LI: Atene - Museo Bizantino, Lasta Scolpita (ἀπὸ τὸν Ὁδηγὸ τοῦ Μουσεῖου τοῦ Γ. Σωτηρίου τοῦ 1932).

4. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ὁ.π., σ. 102, εἰκ. 5, σ. 106.

στον Κιθαιρώνα¹, τὰ ὁποῖα ὁ Ὁρλάνδος χρονολογεῖ μέσα στὸ 12ο αἰώνα². Ἔνασ παρόμοιο σταυρὸ σὲ ἐπιστύλιο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Drenovo τῆς γιουγκοσλαβικῆς Μακεδονίας καὶ σήμερα ὑπάρχει στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας³, ὁ A. Grabar χρονολογεῖ στὸν 11ο-13ο αἰώνα⁴. Ἐνα ἄλλο παρεμφερὴ σταυρὸ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας, κάτω ἀπὸ θριαμβευτικὴ ἀγίδα καὶ ἐπάνω σὲ βάση, ὁ Grabar χρονολογεῖ στὸ 13ο αἰώνα⁵.

Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ σταυροὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ ἐγγεγραμμένοι μέσα σὲ κύκλους, ποὺ κοσμοῦν πολύτιμο ὕφασμα-κάλυμμα τῆς Ἁγίας Τράπεζας στὴ σκηνὴ τῆς Θείας Λειτουργίας στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Manastir⁶ καὶ ἄλλος, ἐλεύθερος σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, σὲ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸ παρεκκλήσι τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστρά (εἰκ. 5).

Εἰδικότερα ἡ μορφή τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ, ὅπου ἀπὸ τὴ βάση του ξεφυτρώνουν φυτὰ μὲ ποικίλες μορφές (φυλλοφόρος σταυρὸς), ἀπαντιέται ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα, ὅπως στὰ παραδείγματα τῶν ὑπέρθυρων ποὺ σήμερα βρίσκονται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας καὶ ποὺ προέρχονται, τὸ T 1014 ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Θησειοῦ⁷, τὸ T 1022 ποὺ βρέθηκε στὸ χῶρο τῆς Ἀκροπόλεως⁸, τὸ T 1337 στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ⁹, καὶ συνεχίζει στὸ 10ο, ὅπως ὁ σταυρὸς κοσμητῆ στὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων τῆς Κίττας¹⁰, ἢ ὅπως ὁ σταυρὸς στὸ ὑπέρθυρο (T 490) τῆς Συλλογῆς τοῦ Θησειοῦ, σταυρὸς φυλλοφόρος μὲ ρόδακες στὰ ἐπάνω διάκενα¹¹, ἐγγεγραμμένος ὅλος μέσα σὲ κύκλους.

Ἡ μορφή ὅμως τῶν φυλλοφόρων σταυρῶν, ὅπου ἀπὸ τὴ βάση τους φυτρώνουν συμμετρικὰ μίσχοι καὶ κλώνοι φυτῶν ποὺ ἀναδεικνύουν τὸ σταυρικὸ σχῆμα, εἶναι ἀρχαιότερη τοῦ ἀπλοῦ σχήματος τοῦ ἀντίστοιχου σταυροῦ τοῦ θωρακικοῦ τῆς Ζίχνας, ὅπου κάπως ἀσύνδετα ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ βάση του

1. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλάτρια αὐτῆς, A.B.M.E. E' (1939-40) 100, εἰκ. 47, σ. 105, εἰκ. 52.

2. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 98,

3. A. Grabar, Sculptures byzantines, II, Pl. LXXVIa.

4. Ὁ.π., σ. 117.

5. A. Grabar, Sculptures byzantines, II, Pl. LXXXc, σ. 106, No 89.

6. V. J. D j u r i é, La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles, «XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Rapports III. Art et Archéologie», Athènes 1976, Pl. XVI, εἰκ. 31 καὶ σ. 75 (καὶ I. Athènes 1979, σ. 232).

7. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΙΑ', 1982-83, σ. 99, εἰκ. 1, σ. 106.

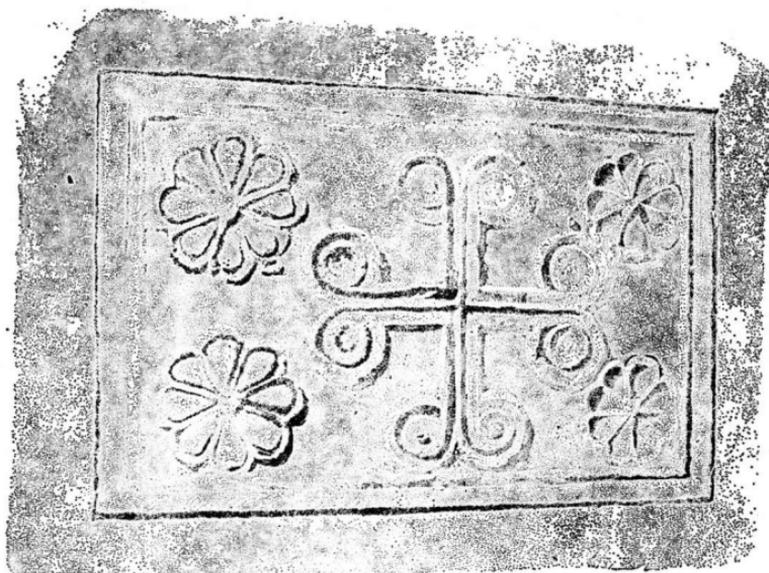
8. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, ὁ.π., σ. 100, εἰκ. 2, σ. 106.

9. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, ὁ.π., σ. 100, εἰκ. 3, σ. 106.

10. Ν. Β. Δρανδάκης, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις 1964, πίν. 5β.

11. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, ὁ.π., σ. 103, εἰκ. 8, σ. 107.

τά δύο κυπαρίσσια ή φοινικόφυλλα, όπως και τα άλλα δύο από τα επάνω διάχωρα (πίν. 1, 9). Ένα από τα αρχαιότερα παραδείγματα σταυρών κάτω από άψίδες, όπου από τη βάση τους ξεφυτρώνουν συμμετρικά δύο καρδιόσχημα κισσόφυλλα και πού προς τα επάνω διάχωρα γέρνουν άλλα κισσόφυλλα που ξεκινούν από την άψίδα και εισέρχονται συμπληρώνοντας την επιφάνεια και υπακούοντας στο γενικό φόβο του κενού που επικρατεί στην εποχή αυτή, είναι ένας κοσμητής του εικονοστασίου της Παναγίας της Σκριπούς που χρονολογείται το 873-4¹ (πίν. 8,α).

Εικ. 5. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στο παρεκκλήσι τῆς Περιβλέπτου στο Μυστρά.

Οί μορφές του (θριαμβεύοντος) σταυρού κάτω από τόξα, όπως αναφέραμε και στα προηγούμενα, είναι ποικίλες και καθορίζονται από τις τάσεις της κάθε εποχής και συνεπώς μπορούν ουσιαστικά να συμβάλουν στη χρονολόγηση του έργου² (είκ. 6).

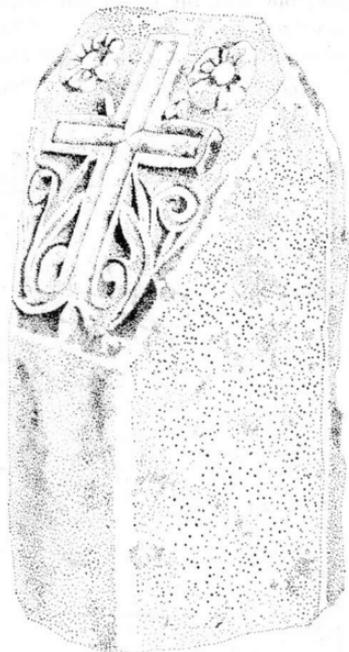
1. A. H. S. M e g a w, The Skripou Skreen, B.S.A. (=«The Annual of the British School of Archaeology at Athens»), 61 (1967) πίν. 1h, 5, σ. 17.

2. Σταυροί κάτω από τόξα επισημαίνονται ήδη από τον 6ο μ.Χ. αιώνα τουλάχιστον. Πρβλ. G l a n v i l l e D o w n e y, Ancient Antioch, Princeton 1963, εικ. 72, N o ë l D u v a l, Etudes critiques. Deux basiliques chrétiennes de Tunisie Méridionale, «Cahiers Archéologi-

Στή σύνθεση του πρώτου άριστερου διαχώρου βλέπουμε ότι ο σταυρός στηρίζεται νοητά επάνω σε μία βαθμιδατή ύποδοχη (πίν. 1-3, εικ. 1). Ή άπεικόνιση του σταυρου επάνω σε μία βαθμιδατή (με τρεις βαθμίδες συνήθως) βάση συμβολίζει το νοητό Γολγοθά'. Με το ίδιο πνεύμα ή συμπλήρωση των

Εικ. 6. Σκαρίφημα ανάγλυφου έντοιχισμένου στη δυτική όψη του 'Αγίου 'Ελευθερίου (Γοργοεπηκόου) στην 'Αθήνα.

Εικ. 7. Κιονόκρανο άνοιγματος δίλοβου (;) παραθύρου στον έξωρόθηκα του 'Όσιου Μελετίου του Κιθαιρώνα.

δύο κατώτερων διαχώρων με συμμετρικά δύο κυπαρίσσια ή φοινικόφυλλα ή

ques», III, σ. 284, Giuseppe Agnello, Le arti figurative nella Sicilia Bizantina, σ. 27, εικ. 6, σ. 36, εικ. 18. Ή συνήθεια αυτή συνεχίζεται μέχρι τα τέλη του 14ου αιώνα. Πρβλ. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, 'Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου από τη Θεσσαλονίκη στο Βυζαντινό Μουσείο 'Αθηνών, «'Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 106, Θεοχ. Παζαράς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.τ., σ. 258.

1. A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin. Dossier archéologique, Paris 1957, σ. 153, πίν. 2 κ.έ.

γενικά φυτά, δέντρα ή κληματίδες που έλίσσονται συμμετρικά προς τα έξω των καί γεμίζουν τους χώρους, άποτελεί προσομοίωση του σταυρού ως «ξύλον του νοητού Παραδεισου»¹, «ξύλον ζωοποιόν»² ή «δένδρον της ζωής»³. Άσχετα με το θέμα του πλαισίου σταυροί κοσμούνται με συμμετρικά δέντρα σε πολλά παραδείγματα από την εποχή ήδη της εικονομαχίας⁴.

1. A. G r a b a r, *Sculptures Byzantines*, II, σ. 86, πίν. XXXVIII 3, πίν. XXXVI.

2. A. G r a b a r, *Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem, «Byzantion» XI* (1936) 141-152, P a u l A. U n d e r w o o d, *The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels*, D.O.P. (= *Dumbarton Oaks Papers*) 5 (1950) 98, 99, εικ. 46, 48.

3. P a u l A. U n d e r w o o d, D.O.P. 5 (1950) 98, εικ. 46.

4. Καί κατά την παλαιοχριστιανική εποχή βλέπουμε συμμετρικά σε κεντρική παράσταση Χρίσματος κυπαρίσσια σε θωράκιο της Περιβλέπτου τών Πολιτικών Εϋβοίας. Άν. Όρλάυδος, A.B.M.E. Γ' (1937) 180, εικ. 6. H a y f o r d P e i r c e - R u y a l l T y l e r, *The Elephant-tamer Silk, VIIIth Century*, D.O.P. 2 (1941) 25, Pl. 13. Πρβλ. θωράκιο από το βαπτιστήριο του Sicvald, στο Πατριαρχείο της Aquileia, 762-776 στο Cividale. Σε τοιχογραφία στο ναό του Άγίου Στεφάνου κοντά στο Cemil, στην κοιλάδα του Περιστρέμματος, (Agac, Altikilise). A n n W h a r t o n E p s t e i n, *The 'Iconoclast' Churches of Cappadocia, «Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham March 1975»*. Edited by Antony Bryer, and Judith Herrin, Centre for Byzantine Studies. University of Birmingham, σ. 108, εικ. 24. Ψηφιδωτός σταυρός, κάτω από θριαμβευτική άψίδα με δύο συμμετρικά κυπαρίσσια του βου αι.(ς) στο άπειρο βαπτιστήριο βασιλικής της Τυνησίας. Πρβλ. κριτική του N o ë l D u v a l, (στο βιβλίο του M o h a m e d F e n d r i, *Basiliques chrétiennes de la Skhira* (Publ. de l' Univers. de Tunis, Faculté des Lettres. 1ère serie: archéologie et histoire, vol.VIII), Tunis-Paris (P.U.F.) 1961), *Études critiques, Deux basiliques chrétiennes de Tunisie méridionale, «Cahiers Archéologiques»*, XIII, σ. 284.

Παρόμοια άνάγλυφα με σταυρούς κάτω από θριαμβευτικά τόξα, με συμμετρικά τοποθετημένα στυλιζαρισμένα δέντρα, σώζονται και στη Βενετία, στην Άγ. Άπολλωνία, στο Duomo του Murano, στο ναό του S. Fosca στο Torcello και στην Άγία Σαβίνα της Ρώμης. Πρβλ. F u l v i o Z u l i a n i, *I m a r m i d i S a n M a r c o*. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciana fino all' XI secolo. Alto Medioevo 2. Venezia, εικ. XLVI-IL. Συμμετρικά κυπαρίσσια που γέρνουν προς το σημείο διασταύρωσας τών κεραιών του σταυρού εικονίζονται και στο τρίπτυχο της Harbaville (του Λούβρου), όπου ό σταυρός άπεικονίζεται ως δένδρον ζωής. P a u l A. U n d e r w o o d, *The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels*, D.O.P. 5 (1950) 99, εικ. 48 (του 11ου αιώνα). Σταυρός επίσης με πλούσιο φυτικό διάκοσμο, ως ξύλον ζωοποιόν, άπεικονίζεται σε ψηφιδωτό του ναού της Γεννήσεως της Βηθλεέμ (δ.π., σ. 98, εικ. 46). Πρβλ. A. G r a b a r, *Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem*, «Byzantion» XI (1936) 141-152. Δύο κυπαρίσσια, επίσης, γέρνουν προς το κέντρο του σταυρού στο άνάγλυφο του σταυρού κάτω από άψίδα του Μουσειού της Χίου (A. O r l a n d o s, *Monuments byzantins de Chios*, Athènes 1930, πίν. 7). Τήν ίδια κίνηση παρουσιάζουν και τά κυπαρίσσια στα δύο άκρινά διάχωρα της σαρκοφάγου της Δέσιανης (N. I. Γ i a n n ó π o u λ o s, "Ερευναι έν τη επαρχία Άγιάς Δέσιανη (= Βεσαίνη) και Βαθόρρεμα, E.E.B.E. ΙΕΤ' (1940) 273, εικ. 1) και του Ladža Kőj (Λουτρού Άλεξανδρουπόλεως) του 1067 (S t. M a s l e v, *Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kőj*, B.Z. 51, 1958, 113-116. O t t o F e l d, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q., 1970, πίν. 6b), ή στίς γνωστές λάρνακες που φυλάσσονται στο προάυλιο της Μητροπόλεως (Άγιών

Ἄργότερα βλέπουμε στὰ ἀνάγλυφα τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων νὰ βλασταίνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ἄλλοτε ἀπὸ μιὰ κοινὴ φύτρα, ὅπως

Θεοδώρων) στὶς Σέρρες. (Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. Ε', 1939-1940, 163, εἰκ. 8. Α. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, πίν. XXXVIII, σ. 69, 11ος αἰ.). Ὁ Θ ε ο ς. Π α ζ α ρ ἄ ρ ἄ ς (Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71, 72) τὶς χρονολογεῖ τὸν 11ο αἰῶνα (δ.π., σ. 224), τὴν μὲ ἄ.ἀ. 73 (ποῦ σήμερα ἔχει μεταφερθεῖ στὸ Μπεξεστῆν τῆς πόλεως) στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 11ου αἰῶνα (δ.π., σ. 94, 225). Σὲ ὀρισμένα παραδείγματα σαρκοφάγων τὰ κυπαρίσσια ἢ φοινικόφυλλα ξεφυτρώνουν καὶ μὲ μιὰ μαλακὴ κίνηση πλαισιώνουν καὶ προστατεύουν συμμετρικὰ τὸ (διπλὸ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι) σταυρὸ, ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ θαρακίου ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐξαγωγικὸ κιβώριο τοῦ τάφου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, (Γ. Κ αὶ Μ α ρ ῖ α ς Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. 55, εἰκ. β, σ. 179) ποῦ οἱ Σωτηριοὶ χρονολογοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα (δ.π., σ. 179) καὶ ὁ Α. G r a b a r (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXXIa-d, σ. 103) στὸ 12ο ἢ 13ο αἰῶνα. Τὴν ἴδια κίνηση ἔχει καὶ φοινικόφυλλο ποῦ ξεφυτρώνει ἀπὸ τὴ βάση σταυροῦ στὴν ψευδοσαρκοφάγο ἀρ. 23 τῆς Ροτόνας (Θ ε ο ς. Π α ζ α ρ ἄ ρ ἄ ς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, πίν. 18) ποῦ ὁ Παζαράς χρονολογεῖ (δ.π., σ. 232) στὸν 11ο-12ο αἰῶνα. Τὴν ἴδια παράστασι συναντοῦμε σὲ ψευδοσαρκοφάγο τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας, ὅπου τὰ φοινικόφυλλα ἔχουν τὴν ἴδια συστροφή καὶ πλασμὸ (Θ ε ο ς. Π α ζ α ρ ἄ ρ ἄ ς, δ.π., πίν. 7β, σ. 231). Στὴν ἴδια κατηγορίᾳ ἀνήκει καὶ τὸ φοινικόφυλλο ποῦ πλαισιώνει τὶς ἄκρες τῆς ψευδοσαρκοφάγου τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόνας (ἀρ. ΑΓ 221) ποῦ ὁ Θ ε ο ς. Π α ζ α ρ ἄ ρ ἄ ς χρονολογεῖ ἐπίσης στὸν 11ο αἰῶνα (Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19β, σ. 226). Στὴν ἴδια κατηγορίᾳ θὰ τοποθετούσαμε καὶ τὸ ἄλλο τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης (Ἀ ν α σ τ ἄ σ ι ο ς Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, εἰκ. 23, σ. 14). Μεγαλύτερη συστροφή ἔχουν τὰ φοινικόφυλλα, μιὰ καὶ ἐγγράφονται μάλιστα μέσα σὲ κύκλο, στὶς σαρκοφάγους τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Βέροιας (Θ ε ο ς. Π α ζ α ρ ἄ ρ ἄ ς, δ.π., πίν. 11, σ. 2) καὶ τῆς Πετροβίτσας ποῦ φυλάσσεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων (Α. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, πίν. LXXVIIIc) ποῦ καὶ τὰ δύο ἀνήκουν στὸν 11ο-12ο αἰῶνα. Τελευταῖο παράδειγμα στὴν ομάδα τῶν ἀναγλύφων ποῦ τὰ κυπαρίσσια ἔχουν τὴ μεγίστη συστροφή καὶ ἀγκαλιάζουν τὸ σταυρὸ εἶναι τὸ Μουσεῖο τοῦ Ἡρακλείου, ποῦ δημοσίευσε ὁ Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς (Προστόμιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Α.Δ., 9, 1924-25, 188, εἰκ. 1) καὶ χρονολογεῖ τὸ 12ο ἢ 13ο αἰῶνα (δ.π., σ. 191). Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε καὶ τὴ λατρεία τῶν δέντρων ἥδη ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Τὰ ἱερὰ δέντρα λατρεύονταν ταυτόχρονα καὶ ὡς κατοικία τῆς θεότητας (πρβλ. ταῦτιση τῆς ἱερῆς ἀνδρὸς ὡς κατοικίας τοῦ Δία 'Ὀμηρος, Ἰλ. Ε', 693: τῆς περικαλεῖ φηγῶ). Ἀλλὰ καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ θεὰ Ἀτάρ, ὅπως καὶ ὁ Μίθρας σὲ παραστάσεις βλέπουμε νὰ ἀναδύονται ἀπὸ ἱερὰ δένδρα. Πρβλ. Κ ω ν σ τ. Κ α λ ο κ ῦ ρ η ς, Τὰ ἱερὰ δένδρα καὶ τὸ ἐξ Ἀνατολῆς καταγόμενον δένδρον τῶν Χριστουγέννων, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.» 18 (1973) καὶ Μελετήματα Χριστιανικῆς Ὁρθοδόξου Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Θεσσαλονικὴ 1980, σ. 397, 399. Ἄ ν ν α Ἀ π ο σ τ ο λ ἄ κ η, Διώνυσος Δενδρίτης Α.Ε. (1942-44) 79 κ.έ. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, στὸ συριακὸ τοῦλάχιστον χῶρο, κατὰ τὶς λειτουργίες ἐστήθησαν συμμετρικὰ στὴν ὄραια πύλιν τοῦ τέμπλου δύο πολυκάνδυλα σὲ μορφῇ δένδρων ποῦ φωταγωγοῦνταν, κατὰλοιπα προφανῶς πανάρχαιες δενδρολατρείαι. Μακρινὴ ἀνάμνησι ἐκείνων εἶναι πιθανόν καὶ τὰ σημερινὰ μανουάλια ποῦ τοποθετοῦνται συμμετρικὰ στὰ εἰκονοστάσια τῶν ὀρθοδόξων ναῶν ποῦ ἡ πλουσιότερη ἐκφρασι τους εἶναι τὰ ἀργυρὰ δενδρόμορφα, φυτόμορφα μανουάλια τῶν καθολικῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Δὲν πρέπει τέλος νὰ παραβλέψουμε

στο ανάγλυφο της Ζίχνας (πίν. 1-3)¹, άλλοτε από τις βαθμίδες της βάσεως², κάποτε ανεξάρτητα κάτω από τη βάση του σταυρού³ και άλλοτε, ή ίδια ή βάση του σταυρού συνεχίζεται και διαμορφώνεται φυτομορφικά⁴ (εικ. 8).

τὸν πένθιμο συμβολισμό του κυπαρισσιού. Ὁ Βιργίλιος στὴν Αἰνείαδα (VI, 216) ὀνομάζει τὸ κυπαρίσσι νεκρικό (feralis). Πρβλ. Π. Λεκατσᾶς, Ἡ ψυχὴ. Ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου, Ἀθήναι 1957 σ. 85. Γ. Δημητροκάλλης, Ἡ ὑπὸ τῶν Ἡλείων χρῆσις ξύλων λεύκης κατὰ τὰς θυσίας τοῦ Διός, «Επετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν», τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1983, σ. 16. Τῆ συσχέτιση τοῦ κυπαρισσιού μὲ τοὺς νεκροὺς διαπιστώνουμε καὶ σὲ παράσταση δακτυλιόιθου ἀπὸ Ἰασπῆ μὲ παράσταση μισραϊκῆ, τοῦ Μουσείου τῆς Φλωρεντίας, ὅπου μέσα στὸ φύλλωμα κυπαρισσιού διακρίνεται νεκροκεφαλὴ. S a l o m o n R e i n a c h, Pierres gravées, Paris 1895, σ. 66, πίν. 67, 78 (1). Πρβλ. τέλος καὶ Γ. Σπαταλάς, Τὸ κυπαρίσσι στὴν ποίηση, «Περιοδικὸ Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» 51(13.2.927)4-5.

1. Ἐδῶ μπορούμε νὰ διακρίνουμε δύο παραλλαγές: Ἀρχαιότερος εἶναι ὁ τύπος ὅπου οἱ δύο συμμετρικοὶ μίσχοι φυτρῶνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ὅπως στὸ παράδειγμα τοῦ σταυροῦ τῆς τοιχογραφίας στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, κοντὰ στὴ Σινασό (Ann Wharton Epstein, The 'Iconoclast' Churches of Cappadocia, «Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham. March 1975». Centre of Byzantine Studies. University of Birmingham, χ. χρον., σ. 106, εἰκ. 23) τοῦ τέλους τοῦ 9ου, ἀρχῶν 10ου αἰῶνα (δ.π., σ. 111).

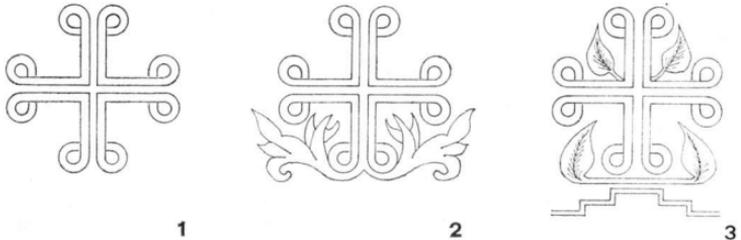
2. Ὅπως σὲ ανάγλυφο τοῦ Ὁσίου Λουκά στὸ Ἀλιβερί τῆς Εὐβοίας (τοῦ 1010). A. Grabar, Sculptures byzantines, II, πίν. XXVIIId, σ. 60.

3. Ὅπως στὸ ανάγλυφο τοῦ Ὁσίου Λουκά, δ.π., καὶ στὸ ἀργυρὸ κάλυμμα τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, N.Y. 1961, σ. 560, εἰκ. 343.

4. Ἐχομε ἀρχαίωτα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ σταυροῦ, ποὺ εὐκολὰ ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴ μορφολογία τοῦ ἴδιου τοῦ σταυροῦ, ὅπως σὲ ανάγλυφο τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνα ποὺ βρέθηκε στὴν ἐξέδρα μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ ἐκκλησία τῶν Στόβων. Ernst Kitzinger, A Survey of the Early Christian Town of Stobi, D.O.P. 3 (1946) 116. Σὲ χυμώδεις μίσχους ἀκανθὰς καταλήγει τὸ κάθετο σκέλος τοῦ σταυροῦ, ποὺ στρέφονται συμμετρικά (ὅπως στὶς γνωστὲς ὄψιμες λαϊκὲς ἀπεικονίσεις τῆς Γοργόνας τοῦ μῦθου μὲ τὶς διχαλωτὲς οὐρὲς ψαριοῦ), στὴ σαρκοφάγο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ τόσο συχνὰ παραβέβουμε (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58β). Ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερα παραδείγματα ἀπαντιεῖται τὸ φαινόμενο, ὅπως σὲ θωράκιο τῆς φιάλης τῆς Μονῆς Μ. Λαύρας στὸν Ἄθω (O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, N.Y. 1961, σ. 711, εἰκ. 455. Lascarina Bouras, Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobillion, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Η', 1975-76, πίν. 47α, καὶ σ. 86, ὅσοσ. 11), σὲ σαρκοφάγο στὸ Πρωτάτο τῶν Κερυθῶν, σὲ θωράκιο τέμπλου ἐντοιχισμένου ἐξωτερικὰ στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ στὴ Μονὴ Σωτήρος στὸ Γαλαξείδι, σὲ ἐντοιχισμένο ανάγλυφο στὸ καθολικὸ τῆς Καισαριανῆς (Μαυ. Χατζήδου, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, χ. χρον., σ. 112), ὅπως καὶ σὲ ἀπεικονίσεις βυζαντινῶν εἰκονιδίων τοῦ θησαυροῦ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Halberstadt (No 24 καὶ 26) (André Grabar, Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyrium du Saint à Salonique, D.O.P. 5 (1950) εἰκ. 12, 14, σ. 6, 7). Σὲ ανάγλυφα, ἐπίσης, ποὺ βρίσκονται στὴ βασιλικὴ τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα (St Sofia of Ochrida. UNESCO, Paris 1953, σ. 10). Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἕνα μεγάλο πλῆθος παραδειγμάτων ποὺ φθάνουν μέχρι τὸ

Ἐδῶ ἀκριβῶς βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν πιὸ ρεαλιστικὴ παράσταση καὶ ταύτιση τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ μὲ ἓνα ὀλοζώντανο φυτὸ, μὲ τὴν ἴδια τὴν ἐννοια τῆς βλαστήσεως, μὲ τὸ *ξύλον τὸ ζωοποιόν*, τὸ *δένδρον τῆς ζωῆς*, μὲ ἓνα σύμβολο τοῦ νοητοῦ Παραδείσου (εἰκ. 6, 7).

Ἄπὸ τὰ προηγούμενα διαπιστώνουμε πὼς καὶ ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν δύο συμμετρικῶν κυπαρισσιῶν ἢ φοινικόφυλλων, ποὺ μὲ διάφορους τρόπους ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε τὰ χρονολογικὰ ὄρια τοῦ ἀνάγλυφου. Ἔτσι τὰ πλέον λειτουργικὰ σχήματα, ὅπου τὰ κυπαρίσσια ταυτίζονται μὲ κομψότητα καὶ δυναμικὰ ἀγκαλιάζουν προστατευτικὰ τὸ σταυρὸ, ἀνήκουν σὲ μιὰ μεταγενέστερη ἐποχὴ, στὸ 12ο καὶ 13ο αἰῶνα, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ πιὸ συγκρατημένα ἀνήκουν γενικότερα στὸν 11ο.

Εἰκ. 8. Ἐξέλιξη τύπου ἰσοσκελοῦς συμμετρικοῦ σταυροῦ σὲ φυλλοφόρο (ὁ σταυρὸς τοῦ πρώτου διάχωρον τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας· πίν. 1).

Εἰδικότερα παραδείγματα, ὅπου τὰ συμμετρικὰ κυπαρίσσια ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση μὲ ἓναν παλμὸ καὶ μιὰ συστροφή, ὅπως τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, εἶναι ἐκεῖνα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀττάλειας¹ καὶ ἓνα ἄλλο σὲ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῶν Σερρών ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο τὸν 11ο αἰῶνα².

Στὸ παράδειγμα αὐτὸ τὰ δύο κυπαρίσσια ἀκολουθοῦν ἀκριβῶς τὴ μορφολογικὴ λύση τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας καὶ τὸ στέλεχος (ὁ κορμὸς τους) ξεφυτρώνει μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ἀπὸ τὴ βάση, ὅπου ἐλαφρὰ ἐφάπτεται

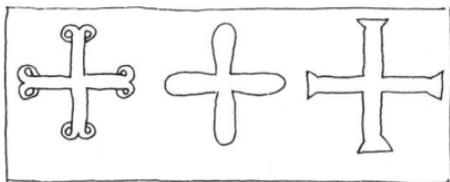
140 αἰῶνα (πρβλ. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., Ε', 1939-1940, 103, εἰκ. 51, καὶ παραδείγματα ποὺ δημοσιεύονται στὸ *Искусство Византии В Собраниях СССР. «Ускусство XIII Века»*, Москва 1977, εἰκ. 908, στὴν πίσω ὄψη μεταλλικοῦ εἰκονιδίου τοῦ 13ου αἰῶνα).

1. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q. (1970) 165, εἰκ. 2.

2. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939) 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7, σ. 106.

οριζόντια, και μετά, απότομα, καιά όρθή γωνία, στρέφεται προς τὰ ἐπάνω γιά νά άκουμπήσει ή κορφή τους στο κέντρο του σταυρού.

Σέ ένα άλλο επίσης παράδειγμα βλέπουμε τὰ συμμετρικά δέντρα νά ξεφυτρώνουν με τόν ίδιο τρόπο από τη βάση του σταυρού, όπως άκριβώς και τὰ δύο μικρότερα κυπαρισσάκια από τὸ κέντρο και νά συστρέφονται με την ίδια κομπόχτη στα άνωτέρα διάχωρα. Πρόκειται για ένα έντοιχισμένο θωράκιο, στην άψίδα του ίεροϋ, στο καθολικό τής Μονής του Σωτήρος στο Γαλαξειδί¹ (πίν. 9). Πριν έγκαταλείψουμε τὸ σταυρό του πρώτου διάχωρου τής σαρκοφάγου τής Ζίχνας, θά πρέπει νά συμπληρώσουμε τις παρατηρήσεις μας και με την άναφορά σε ένα άλλο παράδειγμα μιās σαρκοφάγου πού βρίσκεται επίσης στις γειτονικές με τη Ζίχνα Σέρρες. Πρόκειται για την ψευδοσαρκοφάγο πού φυλάσσεται στο Μπεζεστένι τών Σερρών και πού δημο-

Εικ. 9. Σκαρίφημα τής πίσω όφρας σαρκοφάγου πού βρίσκεται σήμερα στο Μπεζεστένι τών Σερρών.

σίευσε ό Θεοχ. Παζαράς². Στην πίσω όψη τής σαρκοφάγου αυτής εικονίζονται τρεις σταυροί. Ο πρώτος άριστερά είναι όμοιος με τὸ σταυρό του άριστερου διάχωρου τής σαρκοφάγου τής Ζίχνας (εικ. 9). Τη σαρκοφάγο αυτή χρονολογεί ό Παζαράς στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα³.

Η μορφή όμως τών δύο σταυρών τής σαρκοφάγου αυτής, του δεύτερου και του τρίτου, συνδέεται τυπολογικά και με μιάν άλλη, με άκρίβεια χρονολογημένη σαρκοφάγο πού, επίσης, βρίσκεται στις Σέρρες, στο προαύλιο τής βασιλικής τών Άγίων Θεοδώρων, την όποία δημοσίευσα τὸ 1965⁴. Η δεύτερη αυτή σαρκοφάγος τών Σερρών κοσμεϊται στην όψη της με τρεις σταυρούς από τούς όποιους ό κεντρικός μοιάζει με τόν τρίτο (δεξιά) τής

1. Παρόμοια κυπαρίσσια ξεφυτρώνουν από τὸ σημείο συναντήσεως τών κεραιών του σταυρού και σε θωράκιο έντοιχισμένο άνάποδα στην πρόθεση, στον Άγιο Βλάσιο τής Βέροιας.

2. Άνάγλυφες σαρκοφάγοι, ό.π., πίν. 5γ.

3. Θεοχ. Παζαράς, ό.π., σ. 220

4. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, 'Η βασιλική του Άγίου Άχιλλείου. Πρώτη περίοδος έργασίων καθαρισμού (1965), Ε.Ε.Π.Σ. Α.Π.Θ. Β' (1965-66) 167, εικ. 16.

σαρκοφάγου στο Μπεζεστένι και οι δύο συμμετρικοί με τὸν κεντρικό¹. Ἡ σαρκοφάγος αὐτὴ τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών, τοῦ πρωτοσπαθάριου καὶ στρατηγοῦ Ἰωάννη, χρονολογεῖται στὸ 1050. Μὲ τις ἐπιμέρους ὁμοιότητες τῶν σταυρῶν στὶς δύο αὐτὲς σαρκοφάγους τῶν Σερρῶν συνδέεται καὶ τὸ δικό μας ἀνάγλυφο, ὅπου ἐμφανῆς εἶναι ἡ μορφολογικὴ του συγγένεια μὲ τὸν πρῶτο σταυρὸ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Μπεζεστενιῶ τῶν Σερρῶν (εἰκ. 1, 9).

Στὶς ὁμοιότητες αὐτὲς ποὺ ἐπιστημάνθησαν καὶ στὴ χρονολογικὴ προσέγγιση θὰ ἤθελα, ἀπὸ τώρα νὰ τονίσω, καὶ τὴν τοπογραφικὴ γειτονία τῶν γλυπτῶν ποὺ συγκρίνουμε, καὶ ποὺ ἀναμφισβήτητα ἀποτελεῖ ἕνα ἰσχυρὸ πρόσθετο στοιχεῖο ποὺ συντείνει στὰ κοινὰ στοιχεῖα καὶ τὶς μορφολογικὲς συγγένειες.

Ἡ μορφολογία τοῦ σταυροῦ ποὺ εἰκονίζεται στὸ δεξιὸ διάχωρο τοῦ θραύσματος τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας εἶναι ἀπλή. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἰσόπαχα στελέχη ποὺ ἀπολήγουν σὲ στρογγυλεμένες ἄκρες. Ὁ πλασμὸς τῶν κεραίων σχηματίζει ἕνα ἐλαφρὸ ἀνάγλυφο ποὺ ταπεινώνεται στὰ περιθώρια ποὺ τονίζουν τὸ περίγραμμα τοῦ σχήματος τοῦ σταυροῦ (πίν. 3, εἰκ. 1). Στὸ σημεῖο συναντήσεως τῶν κεραίων ὑπάρχει ἕνα «δέσιμο» σὲ σχῆμα Χ. Τὸ διπλὸ περίγραμμα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ κοί τὸ δέσιμο μὲ σχοινί «χιαστί» τὸ συναντοῦμε σὲ πολλὰ βυζαντινὰ ἀνάγλυφα².

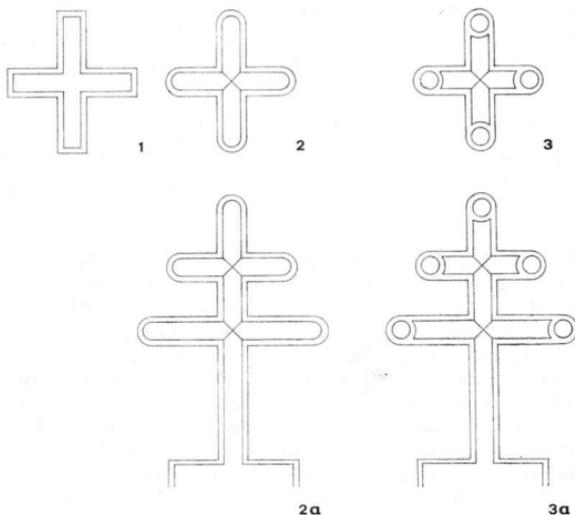
Θεωρητικὰ ἡ μορφολογικὴ αὐτὴ παραλλαγὴ τοῦ σταυροῦ μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἀκολουθεῖ τὴ σχηματικὴ ἐξέλιξη τῆς εἰκόνας 10, ὅπου τὸ παράδειγμα τοῦ κεντρικοῦ σταυροῦ, στὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, κατέχει τὴ δευτέρη θέση. Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ ἀνάγλυφου ἀπαντιέται καὶ σὲ διπλοὺς σταυροὺς (εἰκ. 10, 2α)³. Στὴν πιὸ πάνω τυπολογία τοῦ σταυροῦ μὲ τὶς στρογ-

1. Πρβλ. καὶ Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν 1β.

2. Παρόμοιοι σταυροὶ ὑπάρχουν ἐντοιχισμένοι καὶ στὴν ἐξωτερικὴ δυτικὴ ὄψη στὴ δεύτερη κόγχη ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς εἰσόδου, στὸ κατεστραμμένο καθολικὸ τῆς Μονῆς Τσάγεζι (ἀδημοσίευτα).

3. Ὅπως σὲ θωράκιο φιάλης τῆς Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας στὸ Ἅγιον Ὄρος (Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 14), σὲ θωράκιο τοῦ ἐξαγωνικοῦ κιβωρίου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ οἱ Γ. καὶ Μ α ρ ι α Σ ω τ η ρ ι ο υ (Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 179) χρονολογοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα, στὴ σαρκοφάγο (ἀρ. εὐρ. ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας, ποὺ ὁ Θεοχ. Παζαράς, (ΚΒυζαντινά, 9, 1977, ἄ.ἀ. 48, πίν. XXVII, 48, σ. 82, εἰκ. 8) χρονολογεῖ στὸν 11ο αἰώνα (ὁ.π., σ. 81), καὶ τῆς Πετροβίτσας τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, ποὺ ἀναφέραμε καὶ στὰ προηγούμενα μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐξετάσεως τῶν φοινικόφυλλων ποὺ συστρέφονται ἐντονότερα, καὶ ποὺ ὁ Α. Γ ρ α β α γ (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXVIIIc) χρονολογεῖ στὸ 12ο αἰώνα, καὶ ἄλλα (πρβλ. Ἀ. Ὀ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. Β', 1936, σ. 37). Προσθέτουμε ἐπίσης τὰ παραδείγματα τῆς σαρκοφάγου στὴν Ἱ. Μ. Παντοκράτορος τοῦ Ἁγίου Ὄρους (Θεοχ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 15β), τῆς σαρκοφάγου (ΑΓ 252), ἀρ. 20, τοῦ Θεοχ. Ἀ ρ η Πα ζ α ρ ἄ (ὁ.π., πίν. 16, σ. 45) (πρβλ. καὶ παλιότερη, διαφορετικὴ ἀποκατά-

γυλεμένες γωνίες θά μπορούσαμε να προσθέσουμε και τὰ παραδείγματα ὅπου οἱ ἀπολήξεις τῶν κεραίων διαμορφώνονται σὲ κύκλους¹ (εἰκ. 10,3 καὶ 3α).

Εἰκ. 10. Θεωρητικὴ τυπολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ σταυροῦ τοῦ δεύτερου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίγνας.

σταση τοῦ ἴδιου στᾶ «Βυζαντινά», 9, 1977, σ. 57, εἰκ. 3 καὶ πίν. XIII3), τῆς σαρκοφάγου (ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (Θεολ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., σ. 47, πίν. 18β), τῆς σαρκοφάγου στῆ Μονὴ Ὀλυμπιάτισσας τῆς Ἐλασσόνας (Θεολ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 31), τῆς σαρκοφάγου στὸ προαύλιο τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών (σήμερα στὸ Μπεξεστένι) (ἀρ. εὐρ. 252) (Θεολ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 72α), τῆς σαρκοφάγου στῆ Μ. Βλαχέρνας τῆς Ἄρτας (Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ παρά τὴν Ἄρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, Α.Β.Μ.Ε., τ. Β', 1936, σ. 35, εἰκ. 30, 31, σ. 49, 50 (13ος αἰ.). Μεταγενέστερη ὅλων εἶναι ἡ σαρκοφάγος στὸ ναὸ τῆς Μεταμορφώσεως στὸ Χορτιάτη (Θεολ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 29α) ποὺ χρονολογεῖται τὸν 14ο αἰώνα. Διπλὸς σταυρὸς ἐπάνω σὲ βαθμωτῆ βάση, φραῖσμα σαρκοφάγου ποὺ μοιάζει υπερβολικὰ μορφολογικὰ μὲ τὸ δεύτερο σταυρὸ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίγνας εἶναι ἐντοιχισμένος στῆ δυτικὴ ὄψη τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Τσάγεζι (ἀδημοσίευτη). Σ'αὐτὸ πρόσθεσε καὶ θωράκιο ἐντοιχισμένο στὸ δυτικὸ τοῖχο ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Θεολόγου στῆ θεσσαλικὴ Μελίβοια, τοῦ 11ου αἰώνα, μὲ διπλὸ σταυρὸ ποὺ ἐφάπτεται σὲ κλιμακωτῆ (μὲ ἐπτά βαθμίδες) βάση καὶ γύρω πλαισιώνεται ἀπὸ πλούσιες καὶ χυμώδεις κλιματίδες. Ὁ Ν. Νικονάνος πιστεύει ὅτι «ὡς πρὸς τὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴ μοιᾶζει πρὸς τὰ θωράκια τοῦ 11ου αἰώνα τῆς γειτονικῆς παρὰ τὸ Τσάγεζι Μονῆς τῆς Παναγίας (καὶ Ἁγίου Δημητρίου)». Πρβλ. Ν. Νικονάνος, Α.Δ. 26 (1971) Χρονικά, 307, πίν. 278γ. Τοῦ Ἰδίου, Ἐρευνα στὴν ἐπαρχία Ἁγιάς Λαρίσης, «Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν» Β' (1973) 46, εἰκ. 5.

1. Ὅπως σὲ πολλὰ ἀνάγλυφα ἐντοιχισμένα στῆ Γοργοεπήκοο τῶν Ἀθηνῶν (Κ. Μι-

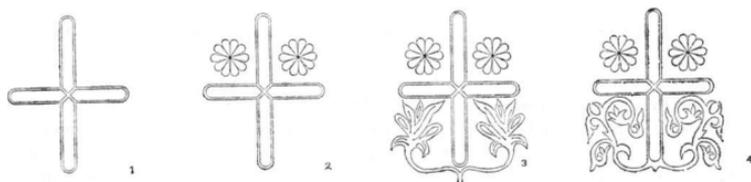
Συμμετρικά, στα άνω διάχωρα που σχηματίζει το κάθετο με το όριζόντιο στέλεχος του κεντρικού σταυρού, υπάρχουν δύο ρόδακες διαφορετικής μορφής. Ο άριστερός αποτελείται από ένα οκτάφυλλο και ο δεξιός από ένα δεκαεξάφυλλο άνθος, με στενότερα, σπαθωτά φύλλα (πίν. 3, εικ. 1). Το διακοσμητικό αυτό θέμα είναι γνωστό από πολύ παλιά και το άπαντούμε να συνοδεύει σταυρούς ζωγραφισμένους σε τοιχογραφίες ναών, αλλά και σε ανάγλυφα σε θωράκια ή βυζαντινές σαρκοφάγους¹.

Από τη βάση του σταυρού του δεύτερου τόξου της σαρκοφάγου της Ζίχνας ξεκινούν δύο κλωνάρια, που καταλήγουν το άριστερό σε ένα εφτάφυλλο και

che I - A. Struck, Die Mittelbyzantinischen Kirchen Athens, «Ath. Mitteilungen», XXXI, 1906, 279-324, εικ. 5, 10), ή άλλα έντοιχισμένα στο καθολικό του Όσίου Λουκά (Α. Φιλίπιδου - Μπούρα, 'Ο έξωνάρθηκας του καθολικού του Όσίου Λουκά Φωκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τ. ΣΓ', 1970-72, πίν. 14, 1), που ή Λασκαρίνα Φιλίπιδου-Μπούρα χρονολογεί στο 12ο αιώνα (δ.π., σ. 24), ή της Συλλογής του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας (α.ά. 988) που προέρχεται από τη Συλλογή του Θησειού και που χρονολογείται το 10ο αιώνα. Τόν ίδιο αιώνα χρονολογείται και σταυρός, με τη μορφή που εξετάζουμε, επάνω σε βαθμιδατή βάση, με κλιματίδες και ξεφυτρώσουν συμμετρικά από το δεύτερο σκαλοπάτι της βάσεως, στη σαρκοφάγο (ΑΓ 752+350) της Συλλογής της Ροτόντας (Θ ε ο χ. Παζαράς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 17α, σ. 213). Στην Δψη, επίσης, σαρκοφάγου της Αγοράς Αθηνών υπάρχει παρόμοιος σταυρός που ο Α. Grabar (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXIXB, b: no 87, σ. 104) χρονολογεί το 12ο αιώνα, στη σαρκοφάγο του Αγίου Νικολάου της Πορταριάς (του 11ου αι.) (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α, σ. 224), στη σαρκοφάγο της Μητροπόλεως στην Άρτα του τέλους του 12ου αιώνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 40β, σ. 237, και άλλου).

1. Πρβλ. αντίστοιχο θέμα σε θωράκιο της Συλλογής της Ροτόντας του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, του 2ου μισού του 9ου αιώνα (άρ. εδρετ. ΑΓ 252) (Θ ε ο χ. Παζαράς, «Βυζαντινά», 9, 1977, 57, εικ. 3, (α.ά. 23), στον Όσιο Λουκά Εδβοίας (Άλιβέρι) (Α. Grabar, Sculptures byzantines, II, Pl. XXVIIId) που χρονολογείται το 1010 (δ.π., σ. 60), σε σαρκοφάγο της Μ. Πεντέλης (Αναστ. Κ. Όρλάνδος, Ε.Μ.Μ.Ε., τ. Γ', 1931, σ. 190, εικ. 254, σ. 191) ή σε πλάκα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών (Γ. Α. Σωτηρίου, 'Οδογράφος του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, εν Αθήναις 1924, σ. 36, εικ. 16). Παρόμοιοι ρόδακες υπάρχουν στις ίδιες θέσεις και στο ανάγλυφο της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης που πρωτοδημοσίευσε ο Καλλιγιάς και που σήμερα υπάρχει στη Συλλογή της Ροτόντας (ΑΓ 236) (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 23α) του τέλους του 11ου αιώνα (δ.π., σ. 224), στη σαρκοφάγο του Αγίου Νικολάου Πορταριάς, του 11ου αιώνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α, σ. 225), σε σαρκοφάγο της Συλλογής της Παρηγορητίσσης στην Άρτα, του 11ου αιώνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 40α, σ. 229), στη σαρκοφάγο της αλκής του Βουλευτικού στο Ναύπλιο (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 62, σ. 233) του 11ου-12ου αιώνα, σε σαρκοφάγο της Μονής Πετράκη στην Αθήνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 56, σ. 230), του 11ου-13ου αιώνα, όπου και φαίνεται πως εξαντλείται το θέμα. Το παλιότερο, από όσο γνωρίζω, παράδειγμα υπάρχει στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολεως με α.ά. 7766, με χιτιτική επιγραφή, από την περιοχή του Erkek κοντά στην Καισάρεια, όπου, αργότερα, τον 7ο αι. μ.Χ., χάραξαν το χριστιανικό επιτύμβιο ανάγλυφο (ψευδοχαϊσκάρι) επάνω στο βασίλειο.

τὸ δεξιὸ σὲ ἓνα ἐξάφυλλο ἀνθέμιο (πίν. 3). Ὁ τρόπος αὐτὸς διακοσμησεως τῶν κάτω διαχώρων τοῦ σταυροῦ, ὅπου τὰ κλωνάρια δὲν σχετίζονται μὲ τὸ ἴδιο τὸ στέλεχος τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ ἀπλῶς τὸν περιβάλλουν, τὸν «ἀναδεικνύουν», θά μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ σὰν μιὰ ἐξέλιξη τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος ποῦ σὲ ἓνα ἐπόμενο στάδιο οἱ κλώνοι φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἴδιου τοῦ σταυροῦ¹ διχάζοντάς την κάποτε ἐντονότατα² (εἰκ. 11).

Εἰκ. 11. Θεωρητικὴ τυπολογικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ σταυροῦ τοῦ δευτέρου διαχώρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίγνας σὲ φυλλοφόρο.

1. Ὅπως στὴ σαρκοφάγο ἀπὸ τὴν Ἀττάλεια (Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q., 1970, σ. 165, εἰκ. 2), ἢ ὅπως στὸ σταυρὸ ποῦ φυλάσσεται στὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Halberstadt (No 24) (A n d r e G r a b a r, *Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyr du Saint à Salonique*, D.O.P. 5, 1950, εἰκ. 12, καὶ σ. 6), ἢ σὲ ἀνάγλυφο τῆς φιάλης τῆς Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας (Laskarina Bouras, *Some observations on the Grand Lavra phiale at Mount Athos and its bronze strobilion*, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', τ. Η', 1975-76, σ. 86, πίν. 47α).

2. Τὰ παραδείγματα τῶν ἀναγλύφων τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Σουβάλας ἢ Χαρ. Μάρλα τοποθετοῦσε στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα, χρονολογία ἴσως ὑπερβολικὰ πρῶμη (Χαρ. Μ π ά ρ λ α, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Σουβάλας, «Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον», τ. Δ', Ἀθῆναι 1967-68, πίν. ΧCIVα, γ, σ. 310, εἰκ. 5, σ. 328). Ἄλλο ἀντίστοιχο παράδειγμα ὑπάρχει στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (ἀρ. εὑρ. 343) (G. Sotiriou, *Guide*, σ. 177, εἰκ. 9d). Ὑπερβολικὰ χυμώδη εἶναι τὰ φυλλώματα φυλλοφόρου σταυροῦ ποῦ κοσμεῖ ἐπικράνο (ι) (Stone object) ποῦ βρεθῆκε στὴν ἐξέδρα ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ ἐκκλησία τῶν Στόβων, ποῦ ὁ ἐκδότης τοῦ χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὸν 7ο αἰώνα (Ernst Kitzinger, *A Survey of the Early Christian Town of Stobi*, D.O.P., 3, 1946, εἰκ. 154, σ. 116. Πρβλ. καὶ ἀντίστοιχο τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης. Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. Ε', σ. 102). Ἐναν παρόμοιο σταυρὸ, ὅπου στὶς ἄκρες τῶν ὀριζόντιων κεραίων τὸ ἀπεικονίζονται ὑπερμεγέθεις ρόδακες καὶ ποῦ ἡ βάση του διχάζεται, θεωρεῖ ἢ Χαρ. Μ π ά ρ λ α, μεταγενέστερο τῶν ἀναγλύφων τῆς Σουβάλας, δηλαδὴ μετὰ τὸν 7ο μ.Χ. αἰώνα («Χαριστήριον εἰς Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδον», Δ', 1967-68, 327, καὶ Π. Λ α ζ α ρ ί δ η ς, A.Δ. 19, 1964, Χρονικά, σ. 230, πίν. 271α). Παρόμοιοι σταυροὶ ὁμοῦ ἀπεικονίζονται καὶ σὲ φρέσκα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ὅπως αὐτὸς στὸν Ἅγιο Βασίλειο τῆς Συνασοῦ, τοῦ 9ου-10ου αἰώνα, μὲ ἐντονα διχαλωμένη τὴ βάση, ἢ ὅποια τελικὰ διακλαδίζεται σὲ δύο ὑπερβολικὰ σαρκώδη συμμετρικὰ φύλλα (A n n W h a r t o n E p s t e i n, *The 'Iconoclast' churches of Cappadocia, 'Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham. March 1975*», σ. 106, εἰκ. 23, σ. 107). Σημαντικοὶ γιὰ τὴ μελέτη τῆς τυπολογίας

Ἡ κατάταξη αὐτὴ ποὺ ἐπιχειρήσαμε στὴν εἰκόνα 11 δὲν ἀποτελεῖ χρονολογικὴ ἐξέλιξη, ἀλλὰ ἐγινε γιὰ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα ἡ μορφολογία τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ συσχέτιση τοῦ τύπου αὐτοῦ ποὺ ἐξετάζουμε μὲ τὰ συμμετρικὰ κλωνάρια καὶ ἰδίως μὲ τὴν ἄρθρωσή τους.

Σὲ μίαν ἄλλη τυπολογικὴ ἐξέλιξη τὰ συμμετρικὰ κλωνάρια ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴν κλιμακωτὴ βάση, ποὺ ἐπάνω της στηρίζεται ὁ Σταυρός, ἄλλο-

εἶναι οἱ σταυροὶ ποὺ στολίζουν τὸν ἄξονα σὲ ομάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ποὺ μελέτησε ἡ Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδή, καὶ ποὺ χρονολογεῖ στὸ 10ο αἰώνα. Οἱ σταυροὶ αὐτοί, ἄσχετα ἀπὸ τὴ μορφολογία τους καὶ τὴ συνοδεία τους, ἐλεύθεροι (ὄχι κάτω ἀπὸ ἀψίδες) ἄλλοτε διχάζονται στὴ βάση τους καὶ καταλήγουν σὲ κισσοφύλλα (ὅπως στὸ T 185) ἢ σὲ κομψότατα κλωνάρια ἀκάνθου ποὺ ἐλεύθερα καὶ ἀνάερα ἐξελλίσσονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ (ὅπως στὸ T 450 καὶ T 209) ἢ δημιουργοῦν μιὰ προδρομικὴ μορφή συχρῶν μεταγενέστερων παραδειγμάτων, ὅπου μὲ ὑπερβολικὰ διακοσμητικὴ διάθεση καὶ πληθὸς συστροφῆς καὶ περιελίξεις γεμίζουν τὰ χαμηλὰ διάχωρα· ἀλλὰ καὶ τὰ ἄνω, πληροῦνται μὲ ἄλλα ἀνθέμια ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ ἀνώτερα ἄκραία σημεῖα τοῦ τετραγώνου στὸ ὅποιο ἐγγράφεται ἡ σύνθεση (ὅπως στὸ T 979). (Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδή, Ὁμάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΙΑ', 1982-83, σ. 103, εἰκ. 7, σ. 104, εἰκ. 9, εἰκ. 10, σ. 105, εἰκ. 11, σ. 107). Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκει καὶ ὁ πρῶτος ἀριστερὰ σταυρός, κάτω ἀπὸ τὸξο, σαρκοφάγου τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ποὺ παλιότερα ὁ Γ. καὶ ἡ Μαρία Σωτηρίου ('Η βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, πίν. 58β) χρονολογοῦσαν στὸ 10ο-11ο αἰώνα (δ.π., σ. 184), καὶ πρόσφατα ὁ Θεοχ. Παζαράς (δ.π., πίν. 24, σ. 224) μὲ ἐπιφύλαξη στὸν 11ο αἰώνα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογοῦνται παρόμοιοι σταυροὶ μέσα σὲ τόξα σὲ ἀνάγλυφα ἐντοιχισμένα στὸν Ἁγιο Σάββα μεσημβρινὰ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ ('Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Μ.Μ.Ε., τ. Γ', 1937, σ. 144, εἰκ. 188), καὶ ἄλλοι ἐντοιχισμένοι στὸ τζαμί τοῦ Σταροπάζαρου στὴ Ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν ('Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Γ', 1937, σ. 204, εἰκ. 13, σ. 205, σ. 206). Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ φυλοφόρου σταυροῦ συνεχίζεται ὅλον τὸν 11ο αἰώνα, ὅπως στὸ παράδειγμα σαρκοφάγου στὴν Ἁγία Τριάδα τοῦ Κριεζῶτη ('Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ἁγία Τριάδα τοῦ Κριεζῶτη, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939-40, σ. 5, εἰκ. 3, σ. 14, 15), ἢ σὲ ἀνάγλυφα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (ἄ.δ. εὑρετ.: 162, 202, 343, 905, 909, 1038, 1159, 1248, 1336, 1420, 1452, 1455, 1647)· ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς, ἐπίσης, βρίσκεται ἐντοιχισμένους στὴ Γοργοεπίκοιο τῶν Ἀθηνῶν (Κ. Michel - A. Struck, δ.π., Ath. Mitt., XXXI, 1906, εἰκ. 5, 10). Ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα θεωροῦμε τοὺς σταυροὺς ποὺ κοσμοῦν, σὲ δευτέρη χρῆση, τὸ θωράκιο τῆς φιάλης τῆς Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας (Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 14β). Στὴν κομνηνεῖα ἐποχὴ τοποθετεῖ ὁ Ἁναστ. Κ. Ὁρλάνδος τὰ ἀνάγλυφα μὲ φυλλοφόρους σταυροὺς, τοῦ ἴσου τύπου ποὺ ἐξετάζουμε, ποὺ βρίσκονται ἐντοιχισμένα τὸ ἓνα σὲ σπῖτι τῆς ὁδοῦ Κάδμου στὴν Ἀθήνα (Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939-40, σ. 143, εἰκ. 25) καὶ τὸ ἄλλο στὸ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Λαύρας τοῦ ὁσίου Μελετίου (Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939-40, σ. 71, εἰκ. 22, σ. 106). Στὴν ἴδια ἐποχὴ τοποθετεῖ παρόμοιο ἀκριβῶς ἀνάγλυφο σταυρὸ κάτω ἀπὸ τὸξο ποὺ τὸ στηρίζουν δίδυμα κτόνια μὲ ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ προηγούμενα δύο παραδείγματα, στὸν Ὅσιο Λουκᾶ ἢ Λασκ. Φιλίππιδου - Μπουρά («Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος», Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΣΤ', 1970-72, πίν. 14, 1, σ. 24). Στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκουν καὶ δύο σταυροὶ ποὺ ὁ Θεοχ. Παζαράς χρονολογεῖ τὸν 11ο-12ο αἰώνα, τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου ('Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν.

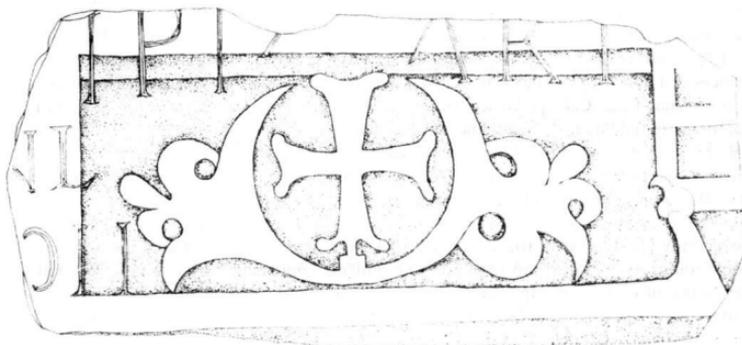
τε από το σημείο της στηρίξεως¹ και άλλοτε από τὰ σκαλοπάτια της βαθμιδωτής βάσεως². Όπως αναφέραμε και στα προηγούμενα, το φύτρωμα τών

79α, σ. 233, πίν. 78β, σ. 233). Τὸν τύπο ὁμοῦ αὐτοῦ τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ συναντοῦμε σὲ πολλὰ παραδείγματα καὶ ἐξ ἀνάγλυφου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά (Schultz-Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris*, πίν. 23, 27, 29), ποῦ γενικά ἔχει γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ χρονολόγησή του στὸ 1011 (Andrè Grabar, *La décoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide, et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce*, «Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes Rendus des séances de l'année 1971», Paris, σ. 16. M. Chatzidakis, *A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc*, «Cahiers Archéologiques», XIX, Paris 1969, σ. 127-150, τοῦ Ἰδίου, *Précisions sur le fondateur de Saint-Luc*, «Cahiers Archéologiques» XXII, Paris 1972, σ. 87, 88, τοῦ Ἰδίου, *Περὶ μονῆς Ὁσίου Λουκά νεώτερα*, «Ἑλληνικά», 25 1972, σ. 300). Στὸν 11ο αἰῶνα ἀνήκει σταυρὸς τοῦ τύπου αὐτοῦ, κάτω ἀπὸ τόξα, σὲ σαρκοφάγο στὸν Ἅγιο Νικόλαο Πορταριάς (Θεοχ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 32α). Σὲ ἓνα θραῦσμα σαρκοφάγου τοῦ Μουσείου τῆς Κορίνθου (AM 347) ποῦ δημοσιεύει ὁ Θεοχ. Παζαράς καὶ ποῦ χρονολογεῖ στὸν 11ο-12ο αἰῶνα (ὁ.π., σ. 83, σ. 233, πίν. 60β) βλέπουμε νὰ ξεφουτρῶνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, κάτω ἀπὸ τόξο ποῦ τὸ στηρίζουν ἀριστερὰ ἓνα μονὸ κολονάκι καὶ δεξιὰ δίδυμα μὲ «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους», πλούσιες καὶ χυμώδεις κλιματίδες, ὅπως καὶ τὸ γνωστὸ στὴν ἐξωτερικὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Καισαριανῆς, ὅπου ὁ σταυρὸς εἶναι κάτω ἀπὸ τόξο (Μαν. Χατζηδάκης, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, χ. χρον., σ. 112). Σὲ περσίσκο τέμπλο, ἐπίσης, τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σωτήρος στὴν Ἄμφισσα εἰκονίζεται σταυρὸς μὲ διχλωτὴ οὐρά ποῦ καταλήγει σὲ ἀνθέμα καὶ ποῦ ὁ G. Millet (l'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 7) χρονολογεῖ παλιότερα στὸν 11ο αἰῶνα, ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, στίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰῶνα (Ὁ παρὰ τὴν Ἄμφισσαν ναὸς τοῦ Σωτήρος, *A.B.M.E.*, τ. Α', 1935, σ. 192, εἰκ. 9, σ. 194, εἰκ. 11γ, σ. 196) καὶ ὁ Megaw (B.S.A., XXXII, σ. 129) στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰῶνα. Στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ ἴδιου αἰῶνα χρονολογεῖ ἡ Λασκαρίνα Μπούρα ἀνάγλυφο τοῦ Ταξιάρχη Μεσαριάς Ἄνδρου (*Architectural sculptures of the Twelfth and the early Thirteenth centuries in Greece*, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Θ', 1977-79, σ. 65, πίν. 22, σ. 67). Γενικότερα γιὰ τὸ συμβολισμό τοῦ θέματος τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ πρβλ. Carl Shepard, *Byzantine Carved Marble slabs*, «Art Bulletin» 51 (1969) 66. Τὸ θέμα πάντως αὐτό, ὅπου φέονται συμμετρικὰ κλωνάρια ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ἐμφανίζεται μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν (Γ. καὶ Μαρία Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ.π., σ. 201).

1. Όπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ὅπου ὁ σταυρὸς (ποῦ μοιάζει μορφολογικά μὲ αὐτὸν τοῦ πρώτου τόξου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας) βρίσκεται κάτω ἀπὸ τόξο ποῦ τὸ στηρίζουν δίδυμα κίονα καὶ στηρίζεται σὲ βαθμιδοτὴ βάση (Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 36, εἰκ. 16. Πρβλ. Fulvio Zuliai, *I marmi di San Marco*, Alto Medioevo 2, Venezia, σ. 174, εἰκ. 11). Ὁ Α. Grabar τὸ χρονολογεῖ στὸ 13ο αἰῶνα (*Sculptures Byzantines*, II, πίν. LXXXc, σ. 106, No 89). Τὴν ἴδια μορφή σταυροῦ τὴ συναντοῦμε καὶ στὴ συλλογὴ γλυπτῶν πεῦ δημοσιεύσε ὁ Ὁρλάνδος τῆς Μενῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ ποῦ χρονολογεῖ στὸ 12ο αἰῶνα (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, ὁ.π., *A.B.M.E.*, τ. Ε', 1939, 4ο, σ. 98, σ. 100, εἰκ. 47, σ. 105, εἰκ. 52).

2. Όπως στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ἀλλίδας (Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Δ', 1964-65, πίν. 45, 3), τὴ σαρκοφάγο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπου ἀπὸ τὴν βάση τοῦ διπλοῦ σταυροῦ φουτρῶνουν τὰ κλωνάρια καὶ ποῦ ὁ σταυρὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τόξο ποῦ τὸ στηρίζουν δίδυμα

βλαστών κάπου κάτω από τη βάση του σταυρού είναι πολύ παλιό, ίσως ακόμα και πριν από την εικονομαχία, όπως βλέπουμε σε ανάγλυφη πλάκα (σε δεύτερη χρήση) που σήμερα εκτίθεται σε πρόσκτισμα της βασιλικής Β των Φιλίππων, όπου εκεί τα φυτά αναδιπλώνονται γιγαντιαία και περιβάλλουν το μικρό πιά σε μέγεθος σταυρού για να τον προστατεύσουν (εικ. 12, πίν.

Εικ. 12. Ἀνάγλυφος σταυρός σε θωράκιο τῆς βασιλικῆς Β στους Φιλίππους.

8,β). Ἀντίστοιχο ἀλλὰ μεταγενέστερο εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς σαρκοφάγου στὸ Βατοπέδι¹ (πίν. 5,α) καὶ βέβαια οἱ σταυροὶ τοῦ εἰκονοστασίου τῆς Σκριπούς πού ἀναφέραμε (πίν. 8,α). Ἄν πλησιάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τοὺς βλαστοὺς τοῦ δευτέρου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, πού φυτρώνουν ἀπὸ τὸν ἄξονα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τῆς κάτω κεραίας τοῦ σταυροῦ, παρατηροῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ δύο κλώνους λεπτοὺς πού μὲ μιὰ κομψὴ καμπύλη σὲ ἐλαφρότατο σχῆμα ~ στρέφονται συμμετρικὰ καὶ στὴν ἄκρη τους μόνο, στὴν κορυφὴ σὰν φούντα, ξεδιπλώνονται τὰ χυμώδη βλαστάρια τους, σὰν ἀνθέμια μὲ ἐναλλαγὴ καμπύλα καὶ σπαθωτὰ φύλλα (πίν. 3). Μεγάλες ὁμοιότητες παρουσιάζει ὁ πλάσμος τοῦ ἀναγλύφου τοῦ φυλλώματός μας μὲ ἀντίστοιχους βλαστοὺς πού σώθηκαν, χάρις σὲ μιὰ παράξενη συγκυρία, σὲ δύο

κίονια μὲ «ἄμμα Ἡρακλέους» (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, πίν. 58α, σ. 183) καὶ σὲ θραῦσμα θωρακίου ἀπὸ τὴ Ροτόντα (ΑΓ 237+247) (Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., πίν. 76α, σ. 233) τοῦ 11ου-12ου αἰ. Στὸν Ὅσιο Λουκᾶ Εὐβοίας (1010) στὸ Ἄλιβέρι εἰκονίζεται σταυρὸς κάτω ἀπὸ τόξο πού τὸ στηρίζουν τὰ γνωστὰ δίδομα κίονια μὲ «ἄμμα Ἡρακλέους» (Α. G r a b a r, Sculptures Byzantines, II, Pl. Pι. XXVIII d, σ. 60). Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα ὑπάρχει στὸ προαύλιο τῆς Μονῆς τῶν Βλατάδων τῆς Θεσσαλονίκης πού προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ σαρκοφάγο.

1. Otto Feld, δ.π., R.Q. (1970) 165.

θραύσματα θωρακίων τέμπλων, τὸ ἓνα στὴ Βενετία καὶ τὸ ἄλλο στὴν Ἀχρίδα. Καὶ τὰ δύο διασώζονται, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς βλαστοὺς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, καὶ τὸ κάτω μέρος τῆς οὐρᾶς ἀπὸ τὰ δύο παγώνια ποὺ θὰ κοσμοῦσαν συμμετρικὰ τὴν κεντρικὴ ἀξονικὴ παράσταση.

Στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἁγ. Ἀπολλωνίας, ἀνατολικῆς προελεύσεως, τοῦ 11ου-12ου αἰώνα, τῆς Βενετίας¹, τὸ φύλλωμα, ἄρκετὰ στυλιζαρισμένο, ἔχει κάποιες ὁμοιότητες μὲ γνωστὰ ἀνατολιζόντα ἀνθέμια ποὺ σώζονται στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Λιβὸς (Fener Issa) στὴν Κωνσταντινούπολη (908 μ.Χ.)². Μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν σχηματοποίηση τοῦ ἀνθεμίου ποὺ προαναφέραμε μοιάζει καὶ ἀνθέμιο ποὺ κοσμεῖ τὶς γωνίες λεβητόμορφου κιονόκρανου ποὺ βρέθηκε στὴ Σεβάστεια τῆς Φρυγίας καὶ ποὺ ὁ Grabar χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα³. Ἡ χάραξη καὶ ὁ πλασμὸς τῶν φύλλων τοῦ ἀνθεμίου αὐτοῦ μοιάζει πολὺ μὲ τὶς προθέσεις τοῦ γλύπτη ποὺ ἐσκάλισε τὸ ἀνάγλυφο τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

Τὸ ἄλλο τεμάχιο, ἀπὸ θωράκιο τέμπλου ἐπίσης, ποὺ σώζεται στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα, ἔχει ἄρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν πλασμὸ τοῦ δικοῦ μας, καὶ ὁ A. Grabar τὸ χρονολογεῖ, ὅπως καὶ τὸ ναὸ ἄλλωστε, στὸν 11ο αἰώνα (1025)⁴.

Παρεμφερῆ πλασμὸ, ἐπίσης, ἔχουν καὶ τὰ φυλλάματα ποὺ φύονται συμμετρικὰ ἀπὸ σταυρὸ πλεξιδωτὸ (ποὺ σχηματίζεται μὲ πολλαπλὸ πλοχμὸ) τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης καὶ ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα⁵.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφολογίας καὶ τοῦ πλασμοῦ τοῦ ἀναγλύφου ἡ σαρκοφάγος τῆς Ζίχνας παρουσιάζει ἄρκετὲς συγγένειες μὲ μιὰ σειρά ἀνάγλυφα ποὺ εἴτε ἐξετάσαμε στὰ προηγούμενα ἀπὸ τυπολογικὴ ἄποψη εἴτε θὰ ἐξετάσουμε τώρα γιὰ πρώτη φορά. Ἔτσι ἐπαναλαμβάνουμε καὶ ἐδῶ τὶς ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν μὲ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τῆς Χίου, ὅπου, σὲ σταυροὺς ἐπάνω σὲ βάσεις, κάτω ἀπὸ ἀψίδες ποὺ στηρίζονται σὲ δίδυμα κίονια ἐπάνω σὲ διπλὲς βάσεις, ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τῶν κίωνων μὲ διαγώνια

1. Fulvio Zuliani, I marmi di San Marco. Alto Medioevo 2, Venezia, σ. 178, εἰκ. LXIX: Venezia - Chiostro di S. Apollonia Frammentario di Pluteo, σ. 162, ὕψος. 13.

2. Theodore Makridy-Arthur H. S. Megaw, Cyril Mango and Ernest J. W. Hawkins, The Monastery of Lips (Feneri Isa Camii) at Istanbul, D.O.P. 19 (1964) εἰκ. 43, 44. A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople, I, IVe-Xe siècle, Paris 1963, πίν. XLVII 5.

3. André Grabar, Sculptures byzantines, II, Paris 1976, πίν. Ve καὶ σ. 41: Eglise de Serçikler.

4. A. Grabar, ὁ.π., πίν. XLIII, no 69, σ. 71.

5. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος, Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Σμύρνης, Α.Β.Μ.Ε. Γ' (1937) εἰκ. 24, σ. 148-152, καὶ André Grabar, ὁ.π., πίν. XIVa, σ. 48.

κατεύθυνση δύο δενδρύλλια, σάν κυπαρίσσια¹. Τὴν ἴδια κατεύθυνση, ὅπως εἶδαμε, ἔχουν καὶ τὰ κυπαρίσσια πού στρέφονται ξεκινώντας ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν κιόνων πού στηρίζουν τὴν ἀνεξάρτητα τόξα καὶ στρέφονται πρὸς τὸ κέντρο τῶν πελεκημένων σήμερα σταυρῶν στὴ σαρκοφάγο ἀπὸ τὸ Λουτρό τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως, τὸ παλιὸ Ladža Kōj, ἡ ὁποία βρίσκεται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας καὶ εἶναι χρονολογημένη ἀπὸ ἐπιγραφὴ τὸ 1069². Τὴν ἴδια κατεύθυνση ἔχουν καὶ τὰ φύλλα πού ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τῶν κιονίσκων καὶ τὰ κιονόκρανα σαρκαφάγου στὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὶς Σέρρες, καὶ κατευθύνονται στὰ σημεῖα τομῆς τῶν στελεχῶν τοῦ σταυροῦ³. Τὸ θραῦσμα αὐτὸ τῆς σαρκοφάγου ὁ A. Grabar χρονολογεῖ τὸν 11ο αἰώνα⁴. Ἡ αἰτιολογία πού ὁ Grabar τοποθετεῖ τὸ θραῦσμα τοῦ θωρακίου τῆς σαρκοφάγου αὐτῆς, πού φυλάσσεται στὴ Μητρόπολη τῶν Σερρών, στὸν 11ο αἰώνα εἶναι οἱ ὁμοιοτήτες τῆς μὲ τὶς δύο γνωστὲς πριγκιπικὲς σαρκοφάγους πού σώζονται στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας στὸ Κίεβο, καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀνήκουν στὸν αἰώνα αὐτό⁵. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ πλασμοῦ τῶν ἀναγλύφων εἶναι πραγματικὰ ὀλοφάνερη ἰδίως μὲ ἐκείνων τῆς σαρκοφάγου τοῦ Yaroslav⁶.

Τὰ κυπαρίσσια τῆς σαρκοφάγου τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών πραγματικὰ ἐμφανίζουν ὁμοιότητες μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς δικῆς μας, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα φυλλοματὰ τῆς μοιάζουν ὡς πρὸς τὸ πλάσιμο μὲ τὰ ἀντίστοιχα πού κομοῦν τὰ κατώτερα διάχωρα τοῦ σταυροῦ κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο τόξο τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας. Τὴ σαρκοφάγο αὐτὴ (ἀρ. εὐρ. 17) ὁ Θεοχ. Παζαράς χρονολογεῖ, σὲ πρόσφατη μελέτη του⁷, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα. Στὸν 11ο αἰώνα τὸ ἓνα ἢ στὸ μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα τὸ ἄλλο χρονολογοῦνται καὶ δύο θραύσματα σαρκοφάγων ἐπίσης ἀπὸ τὶς Σέρρες καὶ ἔχει αὐτὸ γιὰ μᾶς κάποια σημασία. Πρόκειται γιὰ ἓνα θραῦσμα (ΓΣ 279) πού φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρών ὅπου ὁ πλασμοὸς τοῦ ἀναγλύφου τῶν φυτῶν (καὶ τῶν ροδάκων) πού κομοῦν τοὺς κάτω ἀπὸ τόξα σταυροῦς παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸ δικὸ μας⁸, ὅπως καὶ τὰ δύο κυπαρίσσια πού εἰκονίζονται συμμε-

1. A. Orl and os, *Monuments byzantins de Chios, Athènes* 1930, Pl. 7.

2. S. t. M a s l e v, *Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kōj*, BZ 51 (1958) 113. O t t o F e l d, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q. (1970) 163, πίν. 66.

3. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ῶ λ ἄ ν δ ο ς, A.B.M.E. E' (1939-40) 163, εἰκ. 8.

4. A. G r a b a r, δ.π., πίν. XXXVIII, σ. 69.

5. A. G r a b a r, δ.π., σ. 6: «Le décor de ce sarcophage et la technique des reliefs rappellent ceux des sarcophages princiers de Kiev, qui sont du XIe siècle».

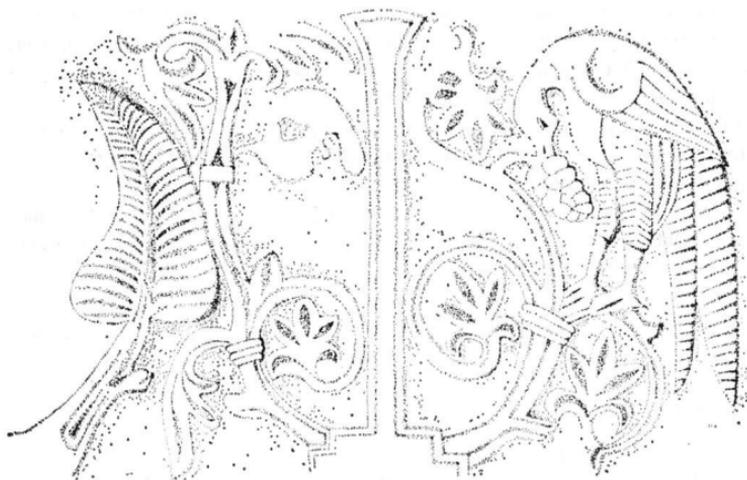
6. O l e x a P o w s t e n k o, *The Cathedral of St Sophia in Kiev*, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» III-IV (1954) δ.π.

7. Θε ο χ. Πα ζ α ρ ᾶ ς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71, σ. 94, σ. 225.

8. Θε ο χ. Πα ζ α ρ ᾶ ς, δ.π., πίν. 6α, σ. 226.

τρικά στο σταυρό σε άλλη λάρνακα που τη μελετήσαμε παλιά στο προαύλιο του ναού των Ἁγίων Θεοδώρων και σήμερα ἐκτίθεται στο Μπεζεστένι των Σερρών¹ (πίν. 10α).

Ὁμοιότητες παρουσιάζει τὸ ἀνάγλυφο λάρνακας (ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας με κυπαρίσσια που φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βαθμιδωτὴ βάση διπλοῦ σταυροῦ με ὅμοια μορφολογία με τὸ δικό μας, αὐτὸν που βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο τόξο, καὶ ὁ Παζαράς χρονολογεῖ τελικὰ στὸν 11ο-12ο αἰώνα² (πίν. 10β, εἰκ. 13). Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο τοποθετεῖ ὁ Παζαράς

Εἰκ. 13. Σχέδιο θραύσματος σαρκοφάγου τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (ἀρ. εὑρ. ΑΓ 274).

καὶ τὴ σαρκοφάγο τῶν τούρκικων λουτρῶν τῆς Βέροιας³ στὴν ὁποία τὰ κυπαρίσσια πραγματικὰ ἐδῶ φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ στέλεχος ἑνὸς ἐνιαίου δένδρου, ἀλλὰ καὶ ὁ πλασμοὺς τῶν κληματίδων που κοσμοῦν τὰ ἄλλα διάχωρα μοιάζει ἀρκετὰ με τὰ δικά μας⁴. Τὰ φοινικόφυλλα ἢ κυπαρίσσια τῆς δικῆς μας σαρκοφάγου μεσο-

1. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 72, σ. 225.

2. Θεοχ. Παζαράς, «Βυζαντινά» 9 (1977) 83, τοῦ Ἰδίου, Ἐνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 18, σ. 231.

3. Ὁ.π., πίν. 7β, σ. 231.

4. Πρβλ. καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἀνάγλυφα τῶν σπαραγμάτων σαρκοφάγων τοῦ Μουσείου

λαβούν ανάμεσα στη βάση του σταυρού και στο στέλεχος του και άκοιλο-
 θούν οριζόντια αλλά αντίθετη κατεύθυνση, συμμετρικά, και μετά πύνα κατά
 ὀρθή γωνία και στρέφονται πρὸς τὰ ἐπάνω ἔτσι ὥστε ἡ κορφή τους νὰ ἐφα-
 πτεται πρὸς τις γωνίες τῶν κάτω διαχῶρων τοῦ σταυροῦ, ὅπως ἀκριβῶς ἡ
 ἀντίστοιχη παράσταση στὸ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς
 τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὶς Σέρρες, πού ὁ Ὀρλάνδος ἀποφεύγει νὰ χρονο-
 λογήσει. Χρονολογεῖ ὁμοίως τὸ ναὸ και τὸ γνωστὸ ψηφιδωτὸ του στὸν 11ο
 αἰῶνα και τις ἐπισκευὲς τῶν τρουλίσκων στὰ παραβήματα τὸν 12ο-13ο
 αἰῶνα¹.

Θὰ μπορούσαμε ὁμοίως, θεωρώντας τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου
 σύγχρονο μὲ τὰ μέλη τοῦ εἰκονοστασίου (κιονόκρανα και θωράκια), ὅπως
 σχεδίασε ὁ Ὀρλάνδος μὲ βάση τὰ παλιὰ σχέδια τοῦ Chesnay², νὰ τὰ χρονο-
 λογήσουμε στὸ 12ο αἰῶνα βασισιμένοι και στὶς ὁμοιότητες τῶν θεμάτων τους
 μὲ ἀντίστοιχα ἀναγλύφων τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης³, ἀλλὰ ἰδίως μὲ θωρά-
 κιο τέμπλου τῆς μονῆς Πετράκη στὴν Ἀθήνα, τοῦ 11ου-12ου αἰῶνα, πού
 δημοσίευσε ἡ Μαρία Γ. Σωτηρίου⁴.

Τὸ κιονόκρανο τοῦ τέμπλου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὶς Σέρρες κοσμεῖ-
 ται μὲ ἀμπελόφυλλο⁵. Τὸ φύλλο τῆς ἀμπέλου ἐμφανίζεται σὲ βυζαντινὰ γλυ-
 πτὰ ἀπὸ παλιά⁶.

τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (ἀρ. εὔρ. AM 347 και ἀρ. εὔρ. AM 79, AM 80), πού ὁ Θ ε ο χ. Π α ρ
 ζ α ρ ᾱ ς, ὅ.π., πίν. 60β, 78α, 78β, σ. 233, χρονολογεῖ στὸν 11ο-12ο αἰῶνα.

1. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Ἡ Μητρόπολη τῶν Σερρών, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40)
 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7, σ. 166.

2. «Monuments Piot» X (1904) 134, 135.

3. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., τ. Γ', σ. 150-152.

4. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Β' (1960-61)
 111, 126, πίν. 49, 1. Ἡ διαμόρφωση τῶν γωνιαίων ἀνθεμίων «μὲ ἀνεστραμμένον περικλειό-
 μενον φύλλον εἰς τὴν κορυφήν» παρατηρήσαμε και σὲ ἐπιστόλιο τῆς βυζαντινῆς συλλογῆς
 τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης, σὲ φωτογραφία τοῦ Περ. Παπαματσηδάκη.
 Παρόμοια φοινικόφυλλα εἰκονίζονται, ὅπως εἶδαμε, και σὲ προστόμιο τοῦ Μουσείου Ἡ-
 ρακλείου πού ὁ Ὀρλάνδος χρονολογεῖ στὸ 12ο-13ο αἰῶνα. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς,
 Προστόμιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Α.Δ. 9 (1924-25) 188, εἰκ. 1, σ. 191.

5. Α.Δ. 27 (1927) Μέρος Β', 2, Χρονικά, πίν. 519.

6. Ὅπως κιονόκρανα τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου πού ὁ Ἀναστ. Ὀρλάνδος χρονολογεῖ
 «μεταξὺ τοῦ 6ου και 8ου αἰῶνος», Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Παλαιοχριστιανικά λει-
 ψανα τῆς Ρόδου, Α.Β.Μ.Ε. ΣΤ' (1948) 10, εἰκ. 5. Πρβλ. E r n s t S. W. H a w k i n s, Plaster
 and Stucco cornices in Hagia Sophia - Istanbul, «Actes du XIIe Congrès International d'Étu-
 des byzantines», III, Beograd 1964, 131-135, fig. 5, Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Παλαιοχριστιανικά
 και βυζαντινὰ κιονόκρανα μετὰ φύλλων ἀμπέλου, Ε.Ε.Β.Σ. ΙΑ' (1935) 449-457, U r s
 P e s c h l o w, Byzantinische Plastik in Didyma, «Istanbuler Mitteilungen» 25 (1975) (κιονόκρ.
 τῆς Μ. Παντοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως), πίν. 40, 4, σ. 217, τοῦ 11ου-12ου αἰῶ-
 να, σ. 219, ὑποσ. 30. Πρβλ. και κιονόκρανο μὲ φύλλο ἀμπέλου στὴν Ἁγία Τράπεζα τοῦ κα-

Ἐναμφισβήτητα καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Σερρῶν, πού δημοσίευσε ὁ Ἄναστ. Ὀρλάνδος¹, καὶ τὸ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς ἴδιας Μητροπόλεως² καὶ ἡ σαρκοφάγος πού περιγράψαμε ἀνήκουν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο μὲ τὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, καὶ βέβαια τὰ ἄλλα γλυπτὰ τῆς συλλογῆς τῆς ἴδιας ἐκκλησίας, ὅπως ὁ σταυρὸς πού σχηματίζεται μὲ πλοχμὸ σὲ θωράκιο³ (πίν. 11). Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει καὶ ἡ πλάκα σαρκοφάγου ἐντοιχισμένη σὲ ὕψος 3,80 μ., ἀνάμεσα στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Πορταριάς (πίν. 12).

Στὸ 12ο αἰώνα ἔχει χρονολογηθεῖ καὶ σταυρὸς πού τὸ κάθετο στέλεχος του διχάζεται καὶ ἀπολήγει συμμετρικὰ σὲ βλαστοὺς μὲ διπλὸ περιθώριο καὶ χιαστὶ δέσιμο στὸ κέντρο, κάτω ἀπὸ τὸ ὄξο πού τὸ στηρίζουν κίονια μὲ κόμβο. Μόνο πού οἱ ἄκρες τῶν κεραιῶν του καμπυλώνονται ἀντίστροφα γιὰ νὰ υποδεχθοῦν σφαῖρες⁴.

Στὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, ἐνῶ δὲν θὰ εἶχε νὰ ἐντοπίσει κανεὶς πλαστικὰ στοιχεῖα πού νὰ τὸ πλησιάζουν μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ προσκυνηταρίου τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στὸ Νέρεζι (1146), ἀντίθετα παρατηροῦνται ὁμοιότητες μὲ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου τοῦ ἴδιου ναοῦ⁵, ὅπου καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς χαράξεως τῶν ροδάκων πλησιάζει μὲ τὴν κομψὴ κλίση τῶν φοινικόφυλλων πού εἰκονίζονται στὰ διάχωρα τῶν θωρακίων τοῦ εἰκονοστασίου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ μορφολογία τοῦ σταυροῦ μὲ τὸς συμμετρικοὺς βλαστοὺς, τοῦ διπλοῦ σταυροῦ πού εἰκονίζεται σὲ ἄλλο θωράκιο τοῦ ἴδιου εἰκονοστασίου στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ἀποτελοῦν ἓνα ἔσχατο ὄριο γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ θωρακίου τῆς Ζίχνας, ἀπὸ τίς ὁποῖες θεωροῦμε ὅτι ἀπέχει ἄρκετά.

Ἰδιαίτερα ἐντονα ἐπισημαίνονται οἱ διαφορὲς σὲ σύγκρισή καὶ μὲ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ἔργα τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰώνα, μὲ ἀσφάλεια χρονολογη-

θολικοῦ τῆς Λαύρας τοῦ Ὁσίου Μελετίου. Ἄναστ. Κ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40) 75, εἰκ. 25, σ. 76 (11ος-12ος αἰ.). Ἄμπελόφυλλα κοσμοῦν ἐπίσης κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (Ἄναστ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ Ξυλόστεγος παλαιохριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α', Ἀθῆναι 1952, σ. 333, εἰκ. 291), καθὼς καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (Propyläen Kunstgeschichte Band 3. Byzans und der Christliche Osten. Berlin 1968, εἰκ. 115).

1. Α.Β.Μ.Ε., Ε' (1939-40) 163, εἰκ. 8.

2. Ὁ.π., 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7.

3. Πρβλ. καὶ ἀντίστοιχο σταυρὸ μὲ πλοχμὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης.

4. Α. Φιλίπιδου-Μπούρα, Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τ. ΣΤ', 1970-72, 24, πίν. 14, 1.

5. Α. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, πίν. LXXVIIIa, b.

μένων, όπως ο Ταξιάρχης της Μεσαριάς στην Άνδρο (1158), ιδιαίτερα στον πλασμό των βλαστών, με τη σχεδίαση και τη μορφολογία τους¹, αλλά και με το γλυπτό επιστύλιο εικονοστασίου του Ταξιάρχη της Μελίδας στην Άνδρο, με τη σαρκοφάγο της Άγοράς των Άθηνων², αλλά και με άλλο ανάγλυφο, της ίδιας περιόδου, από την Άρτα³.

Περισσότερο απομακρυνόμαστε από παραδείγματα με ασφάλεια χρονολογημένα στο τέλος του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα, όπως με το επιστύλιο που προέρχεται από το καθολικό του Άγίου Ιωάννη του Κυνηγού των Φιλοσόφων⁴ του 1205 (ΣΤΨΙΓ=6713=1205)⁵. Έδω μπορούμε εύκολα να διαφοροποιήσουμε και να κατανοήσουμε την επιπεδικότητα του ανάγλυφου της σαρκοφάγου της Ζίχνας, χαρακτηριστικό αρχαικότητας μπροστά στο χυμώδες ανάγλυφο του επιστυλίου της μονής των Φιλοσόφων του Ύμηττου, του 1205, αλλά και από την πλαστικότητα του επιστυλίου του Ταξιάρχη της Μεσαριάς, του 1158, όπως και από την ομάδα των γλυπτών του 12ου αιώνα που και ο Α. Grabar και η Λασκαρίνα Μπούρα θεωρούν πολύ συγγενικά (ομάδα γλυπτών Όσιου Μελετίου⁶, του κατεδαφισμένου ναού του Άγίου Ιωάννη του Μαγκούτη που συνήθως χρονολογείται τον 9ο αιώνα και που ο Α. Grabar⁷ χρονολογεί ορθά στο 12ο-13ο και που αναμφισβήτητα μοιάζουν με εκείνα του θωρακίου με το σταυρό, με πλοχμό, της Συλλογής της Μητροπόλεως των Σερρών (πίν. 11), αλλά και με τη γνωστή σαρκοφάγο της Άγοράς των Άθηνων που δημοσίευσε η Alison Frantz και που ο Grabar⁸ θεωρεί ότι βρίσκεται χρονολογικά πολύ κοντά με τα ανάγλυφα του προσκυνηταριού του Άγίου Παντελεήμονα του Νέρεζι⁹, στα μέσα δηλαδή του 12ου αιώνα). Τα ίδια έχουμε να παρατηρήσουμε και για την ομάδα των γνωστών ανάγλυφων, στα όποια σποραδικά αναφερθήκαμε, που βρίσκονται έντοιχισμένα στις όψεις του ναού της Γοργοεπηκόου στην Άθινα¹⁰ και τα όποια ο Α.

1. Στο επιστύλιο του Ταξιάρχη της Μεσαριάς υπάρχουν και οι δύο μορφές σταυρών που μας ενδιαφέρουν, που όμως, στην Άνδρο, έχουν τελείως διαφορετικό ανάγλυφο, που φθάνει στο έπακρο της πλαστικότητας και του έκγλυφου, Laskarina Bouras, *Architectural sculptures of the Twelfth and the early Thirteenth centuries in Greece*, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', Θ' (1977-79), πίν. 21-23, εικ. 2-5.

2. Ό.π., πίν. 24, εικ. 8.

3. Ό.π., σ. 24.

4. Λασκαρίνα Μπούρα, ό.π., Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', Θ' (1977-79) πίν. 25, εικ. 10.

5. Α. Grabar, ό.π., πίν. LXXXIe, σ. 111.

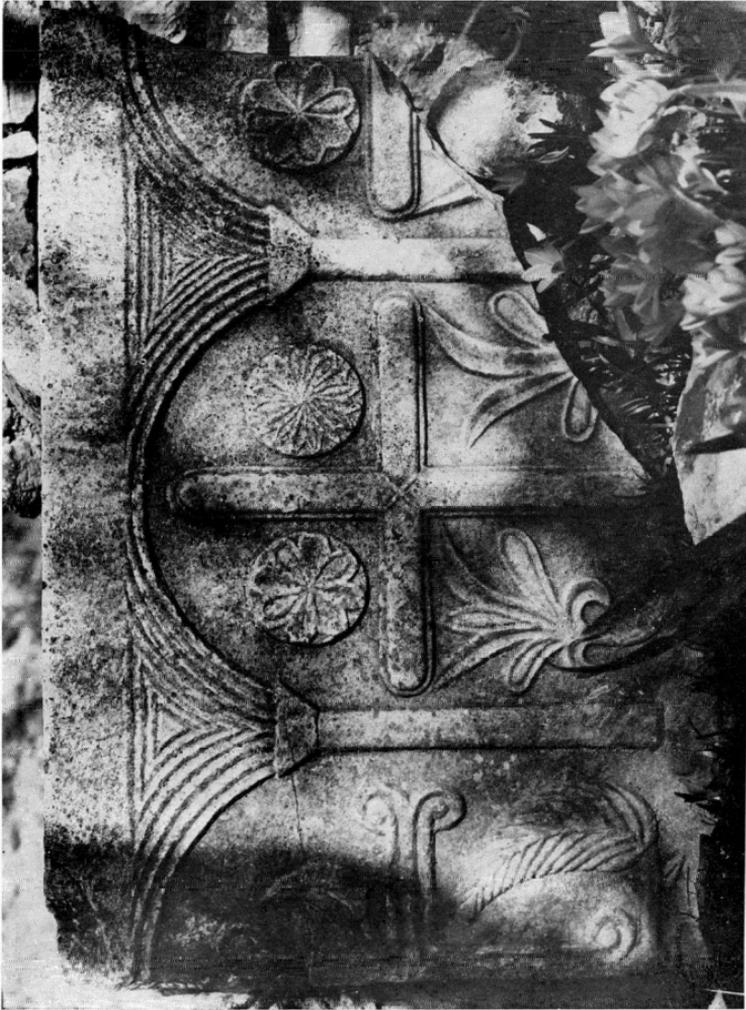
6. Α. Grabar, ό.π., σ. 112.

7. Ό.π., πίν. LXXX, σ. 107.

8. Ό.π., πίν. LXXIXb, σ. 105.

9. Α. Grabar, ό.π., πίν. LXXVII.

10. P. Steiner, *Antike Skulpturen an der Panagia Gorgoepikoos zu Athen*, «Ath. Mitteilungen» XXXI (1906) 325-341.

σπηλιό της Σοφράκωνος Η.

Τὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

Τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς σιχαροφόρου τῆς Ζίχρας.

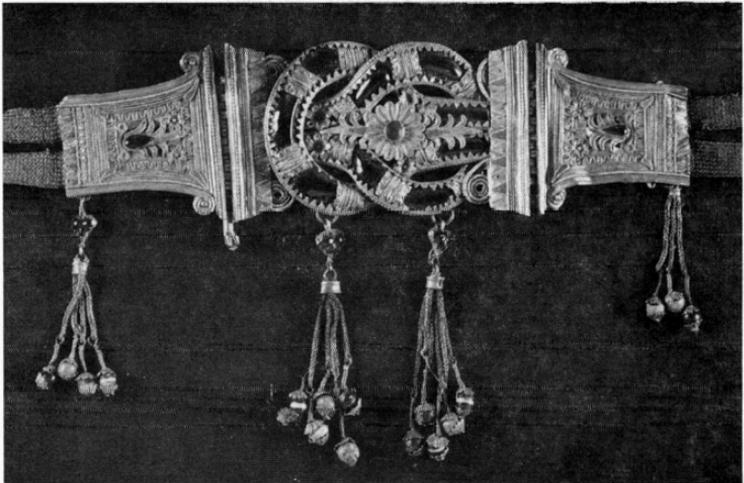
Λεπτομέρεια τοῦ ἀναγλύφου ποὺ βοήθησε στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης
Συλλογὴ Ροτόντας (ἀρ. ἐφοστ. ΑΓ' 236).

α. Ἡ σαρχοφάγος τῶν κτητόρων στὸ καθολικὸ τῆς Ἱ. Μ. Βατοπεδίου
στὸ Ἅγιο Ὄρος.

β. Ὁ κόμβος ὃ λεγόμενος «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους».

Τὸ «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους» σὲ χρυσὰ κοσμήματα ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς
τοῦ Μουσείου Μπενάκη.

α. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν Ἅγιο Ἐλευθέριο (Γοργοεπήκοο).

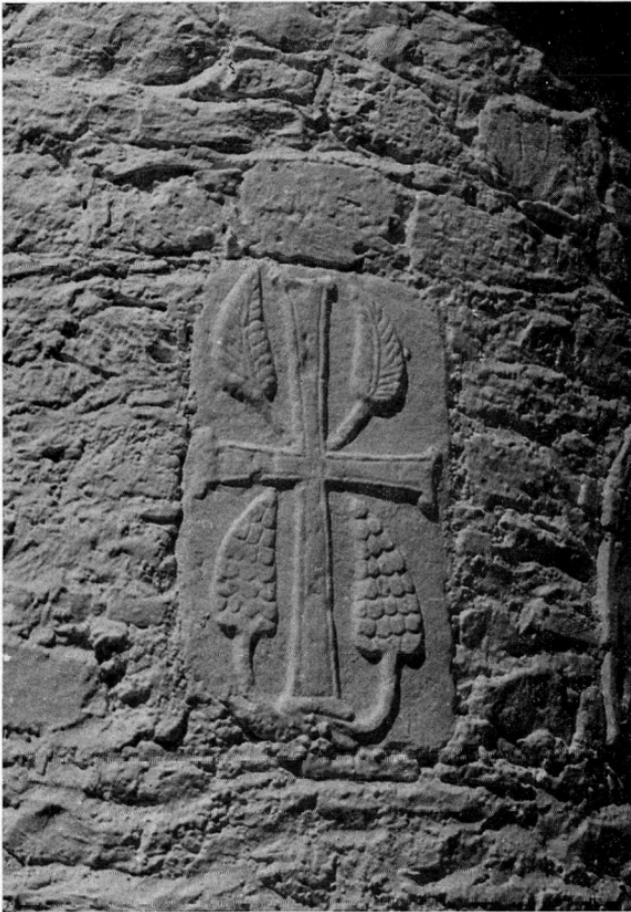
β. Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὴ Β πλευρὰ τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλου.

α. Λεπτομέρεια επιστολίου του τέμπλου του Ναού της Παναγίας (Σκριοῦ),
ἐντοιχισμένο στήν ὄψη τοῦ ναοῦ.

β. Θραῦσμα θωρακίου (;) ἢ σαρκοφάγου σὲ νότιο πρόσκισμα τῆς βασιλικῆς
B τῶν Φιλίππων.

Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὴν Ἀ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ
τῆς Μονῆς τοῦ Σωτήρος Γαλαξειδίου.

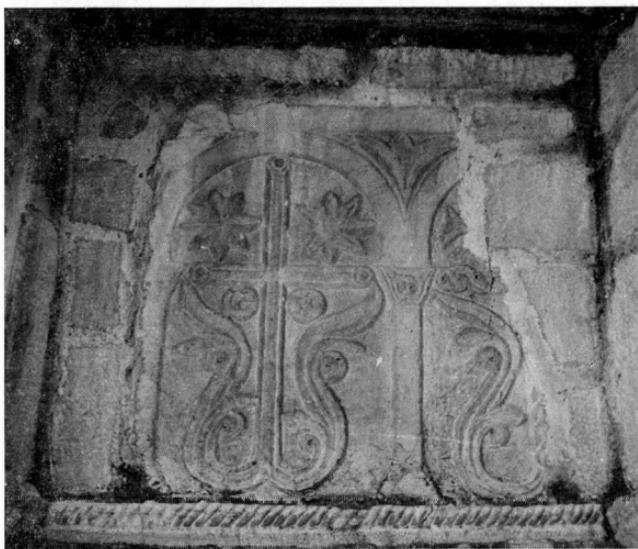
α. Λάβρακα στο προαύλιο τῆς βασιλικῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) στὶς Σέρρες (σήμερα στὸ Μπεζεστένι).

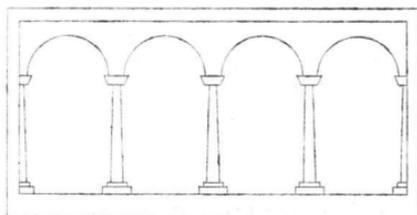
β. Σαρκοφάγος τῆς Συλλογῆς Ροτόντας (ἀρ. ἐφορτ. ΑΓ 274).

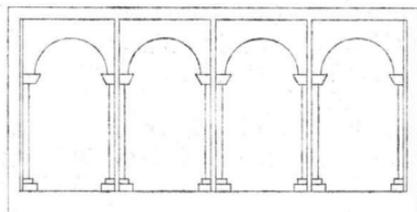
Θωράκιο τῆς Συλλογῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) Σερρών.

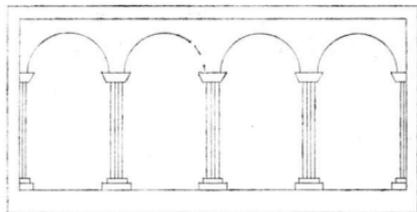
Θραῦσμα σαρκοφάγου ἐντοιχισμένης στὴν Α πλευρὰ τοῦ ναοῦ
τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πορταριά τοῦ Πηλίου.

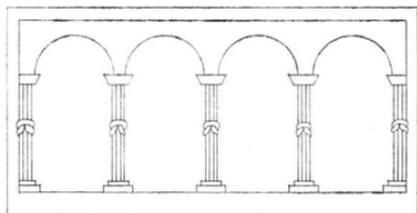
1

2

3

4

Εικ. 14. Θεωρητική τυπολογική κατάταξη
δύσων σαρκοφάγων με κιονοστοιχίες.

Grabar χρονολογεί γύρω στο 1200¹.

Τελειώνοντας αναφέρουμε ότι η σαρκοφάγος της Ζίχνας κατέχει την πρώτη θέση σε μιὰ θεωρητική τυπολογική ανάλυση, όπου τὸ γνωστὸ θέμα τῆς τοξοστοιχίας ἀρχίζει ἀπὸ μιὰ γενετική μορφή όπου τὰ τόξα στηρίζονται σὲ ἀπλές (μονές) κολόνες (εἰκ. 14,1), συνεχίζεται μετὴν παράθεση, στὴ σειρά, τοῦ γνωστοῦ θέματος τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου (εἰκ. 14,2)², πὸ ἐξελίσσεται σὲ κιονοστοιχία ὅπου τὰ τόξα στηρίζονται σὲ δίδυμα κίονια (εἰκ. 14,3) καὶ καταλήγει στὸ γνωστὸ καὶ ἀγαπητὸ θέμα τῆς κιονοστοιχίας ὅπου οἱ δίδυμοι κιονίσκοι συνδέονται στενότερα μετὸ γνωστὸ κόμβο, τὸ μυστηριώδες «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους» (εἰκ. 14,4). Οἱ μορφές αὐτὲς ἐπιλεκτικὰ ἐμφανίζονται στὸν 11ο αἰῶνα καὶ συνεχίζουν μέχρι τὰ τέλη τοῦ 14ου³.

Κάτω ἀπὸ τὰ τόξα τῆς τοξοστοιχίας φιλοξενοῦνται, ὅπως εἶδαμε, σταυροὶ κάθε τύπου καὶ μορφῆς, ἀπλοὶ φυλλοφόροι, ἐπάνω σὲ βαθμιδωτὲς βάσεις, μετὰ ρόδακες ἢ χωρίς, ἀλλὰ καὶ δένδρα, φυτὰ, κλιματίδες, πλοχμοὶ, πτηνὰ μόνα, δίδυμα ἀντίωτα ἢ ἀντιμέτωπα, ζῶα καὶ κάθε λογῆς συμβολικὸ θέμα πὸ σχετίζεται μετὸ θάνατο, τὸν Παράδεισο καὶ τὴ μέλλουσα ζωὴ.

Μετὰ τὴν τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ ἀνάλυση πὸ ἐπιχειρήσαμε θὰ μπορούσαμε νὰ προτείνουμε ὡς χρονολογία γιὰ τὴ σαρκοφάγο τῆς Ζίχνας τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 11ου αἰῶνα ἢ τις ἀρχὲς τοῦ 12ου, χρονολογία πὸ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται καὶ στὰ γνωστὰ γλυπτὰ πὸ συνδέονται ἰδιαίτερα μετὸν παλιὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν Σερρών.

N. K. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

1. André Grabar, La sculpture byzantine au Moyen-Âge, «Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1971», σ. 749: «De toutes les sculptures ornamentales, dans les églises grecques que je connais, celles des encadrements des portes de la Petite Métropole s'apparentent le plus aux reliefs de Hosios Mélétiος, qui remontent à l'époque de la construction de cette église monastique, à la fin du XIIe siècle - début du XIIIe».

2. Πρβλ. πρόχειρα τὴ σαρκοφάγο τοῦ Λουτροῦ Ἁλεξανδρουπόλεως (Ladza Kōj), St. Maslén, ὁ.π., BZ 51 (1958) 113 κ.έ.

3. Ὅπως τὸ παράδειγμα τῆς σαρκοφάγου πὸ βρισκόταν ἄλλοτε στὴν Ἀχειροποίητο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σήμερα ὑπάρχει στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας (ἀρ. εὑρετ. 1063/287α, β). Πρβλ. Μαρία Καμπούρη-Βαμβοῦκου, ὁ.π., «Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 90 κ.έ., σ. 103, σχ. 1, πίν. 1, 2.

SUMMARY

N. K. Moutsopoulos, Parapet of Byzantine sarcophagus from Zichna.

Opposite the naturally fortified Byzantine settlement of Zichna, at a short distance from the remains of the walls, on the east side of the enclosure surrounding the small three aisled, wooden roofed basilica of Aghios Ioannis Prodromos (dating from the late years of the Turkish rule), lies broken the external side of a Byzantine sarcophagus (pl. 1-3). The grey lime-stone marble slab has the following dimensions: $0,90 \times 0,70$ m, $0,07$ m depth. It is considered a fragment of a parapet with likely dimensions $1,90 \times 0,70$ m (ill. 1). The relief on the surface of the marble slab is low, nevertheless very well designed and executed with great precision. The artist sometimes voluntarily disregards the symmetry, for instance in the foliage which shoots up from the base of the cross (pl. 3).

The theme on the slab is fairly well known: a succession of crosses below arches, supported by delicate columns. The author of the article, having restored in drawing the form of the slab, attempted a comparative examination of the individual elements, such as the archline, the shape of the crosses, the formation of the bases, the foliage, with other corresponding forms of dated reliefs on Byzantine sarcophagi.

The sarcophagus of Zichna occupies the first place in a theoretical typological analysis, where the known theme of the archline begins with a genetic form—the arches supported by single columns (ill. 14,1)—continues with the theme of the triumphal arch represented in a row (ill. 14,2), develops into a colonnade—where the arches are supported by twin pillars (ill. 14,3)—and finally comes to the beloved theme of the colonnade where the twin pillars are closely connected with the well known knot, the mysterious «knot of Hercules» (ill. 14,4). These forms selectively appear in the 11th C until late in the 14th C. Below the arches there are crosses of various types and shapes: with leaves, simple ones, as well as symbolic trees and plants, vine shoots, braids, birds, single ones, twins, facing towards or away from each other, animals and various symbolic themes related to death, Paradise and future life.

As a result of the typological and morphological analysis, the date of the sarcophagus of Zichna is considered the late 11th or early 12th C, a date which should also be referred to the sculptures related with the old Cathedral of Serres.